

*Uueks Prof. Dr. med. t. h. Schlackmannile*

*lugupeetavale  
autor*

H. Sepp

# Rootsi-Poola sõda Liivimaal 1600. a. ja 1601. a. alul

Tartu 1932

TARTU ÜLIKOOLI  
RAAMATUKOOS

i 43923884



## Rootsi-Poola sõda Liivimaal 1600. a. ja 1601. a. alul.

### I.

Rootsi-Soome sisepoliitiline kriis, mis kuningas Sigismundi ajal oli arenenud äärmise teravuseni, oli lahenenud Södermanlandi hertsog Karli ja teda toetavate Rootsi riigi seisuste energilise tegevuse tõttu Rootsile tagajärjekalt: protestandi usk ja Rootsi riigi rippumatus olid vähemalt esialgu väljaspool hädaohtu. Kuid Sigismundi ja tema partei allajäämine Rootsis ja Soomes ei taganud täiel määral Rootsi riigi ja protestantismi julgeolekut tulevikus. Sigismund polnud ju veel loobunud oma õigustest Rootsi krooni suhtes. Energiline Karl otsustas jätkata võitlust, mis tegi sõjatallermääks kõigepealt Liivi- ja siis ka Eestimaa. Kui peale võitu Sigismundi üle Stångebro juures Karl teostas järk-järgult temale omase järjekindlusega kättemaksu-politika opositsioonipartei suhtes ja lõppeks, kui timuka mõõk Linköpingi turul oli hävitanud selle partei silmapaistvamad mehed, võis ta arvestada kogu riigi jõuga, et saavutada oma sihte väljaspool Rootsit ja Soomet.

Et viia võitlust Sigismundi vastu võidukale lõpule, võitluses hästi organiseeritud ja sõjakogenu Poola väega, tuli Rootsi väge põhjalikult reorganiseerida. Karl seisis siin sama probleemi ees, kui mõnikümmend aastat ennemini Eerik XIV, kes sõdides Taaniga reorganiseerimise teel püüdis teha Rootsi väge, peamiselt jalaväge, võitluskõlvulisemaks<sup>1)</sup>. Viimastel aastakümnetel enne seda oli Rootsi võidelnud peamiselt venelastega, kelle võitlusvõime, eriti lahtisel väljal,

<sup>1)</sup> Vrd. Gustaf Petri, Kungl. Första Lifgrenadjärregementets historia. Första delen; 1926 [tsit. Petri], lk. 303—304. Vt. ka H. Sepp, Põhja-Eesti ala Rootsile allutamine; „Sõdur“ 1931, ja sama autori: Põhja-maade 25-aastase sõja lõpuperiood ja mõlemate võitlevate poolte taktika ja strateegia; „Sõdur“ 1932.



osutus märksa madalamaks tolleaegsest Lääne-Euroopa vägede omast. Vene väe taktikaline võime on vaevalt mainimisväärne, distsipliinitud massid, kohandatud defensiivsele taktikale, osutsid välilahinguis mannetuiks, nagu see selgesti ilmnas Koloveri lahingus veebruarikuus 1573. a. ja Võnnu juures 1578. a.

Kõigepealt tuli hertsog Karlil kindlustada enesele sõja jätkamiseks vajalikke vahendeid meeste, moona jne. näol. See küsimus oli päevakorras Linköpingi riigipäeval 1600. a. alul, kus seisused andsid nõusoleku sõjaks Poolaga. Selle riigipäeva aegu pidas Karl silmas ka kodumaiste vägede arvulist rohkendamist, nõudes Rootsi maakonnilt teatud kindlat arvu jala- ja ratsaväelasi, et seega luua alalist väge. 1597. a. n. n. linnusleeri seadusega olid maakonnad kohustatud kaasa aitama alalise väe ülespidamiseks: jalaväelased said aastapalga ja linnusleeri neilt häradidelt, kus oli nende asukoht. See seadus ei suurendanud talupoegkonna majanduslikke koormuseid, sest ülalmainitud viisil tasutavate sõjameeste arv oli kindlaks määramata. Kuid siiski seega, et jalaväe lipkonnas pidi olema umbes 500 meest, oli teatud sõjameeste jaotus teostatud, mistõttu iga maakond pidi andma elanikkude arvule vastava arvu lipkondi<sup>2)</sup>. Hertsog Karli uus nõue, et iga maakond nii rahu kui ka sõja ajal peaks üleval teatud arvu jalaväelasi, tõstis talupoegade koormust tunduvalt. Tema ettepaneku formuleering teeb tõenäoliseks, et sõjameeste ülevalpidamine ei pidanud tulema kroonult, vaid erilisest maksust, mille eest vastutasuks oli kas täieline või osaline vabastamine väkkekutse kohustusest. Näib olevat tõenäoline, et Karl püüdis lahendada kodumaise sõjajõu organisatsiooni probleemi samuti, nagu 80 aastat hiljemini Karl XI, kes viis läbi Rootsis sõjaväe jaotamise.

Karli ettepanekule vastasid seisused lahus. Aadli arvates pidi tarbekorral iga talu andma sõjaväkke ühe mehe, nagu see oli viisiks juba igivanast ajast; kodanikkude arvates pidi jätkuma sellest, et rahvastik jaotatakse roodudesse ja lipkondadesse, keda pidi aastas kaks korda munserdatama relvade jne. kontrolli mõttes. Karli poolt esitatud alalise jalaväe organiseerimise küsimuses põikles aadel otsekohest vastust andmast, soovitades ülemail esitada andmeid lipkondade suuruse kohta, et siis riigi varakamber uuriks, kuidas kõige paremini kohalikku väge üleval pidada, ilma et seejuures sõjameeste arvu suurendataks. Talupojad, keda hertsogi projekt kõige rohkem riivas, nõustusid üleval pidama juba olemasolevaid jalaväelasi, leides siiski, et komandeeriv koosseis olevat liiga arvukas; nad soovitasid lipkondade arvu vähendada ja iga lipkonna meeste arvu suurendada 600—700-ni.

Seega oli suur lahkuminek hertsog Karli ettepaneku ja seisuste seisukohtade vahel. Lõppeks otsustati Karli pealekäimisel, et iga

<sup>2)</sup> Hertsog Karli sõjaväe reformi kohta vt. Petri I, lk. 304—310.



maakond peab üleval teatud arvu ratsa- ja jalaväelasi, rahu ajal kroonu kulul, kuna sõja ajal iga maakond pidi varustama oma sõjamehi vajaliku toidumoonaga üheks kuuks, pooleks või terveks aastaks. Seega ei saavutanud hertsog taoteldud eesmärki.

Lipkondades pidi hertsogi käsu järgi 1600. a. kevadest olema igaihes 400 jalaväelast. Ka relvastuses püüdis ta läbi viia mõnesuguseid muudatusi, pöörates suuremat tähelepanu külmadele relvadele, eeskätt piikidele. Karl Karlsson Gyllenhjelm, kes pidi viima Rootsist sõjaväed 1600. a. suvel Eestimaale, sai kaasa hea hulga piike. Hertsog ise katsus mõjustada jalaväelasi nende kandmisele palga suurendamisega, mis tõsteti aastas 6 margalt 7-ni. Kuid ümberrelvastuse püüdel polnud siiski tagajärge. Rootsi jalaväelased ei armastanud rasket relvastust. Kõige harilikumaks relvaks oli tuleluga haakpüss, kuna tugi-hargiga varustatud raske muskett polnud veel üldiselt tarvitusel.

Johan III ajal polnud Rootsi lipkonnad reeglipäraselt ühendatud suuremaisse väeühikuisse. Rügementidesse jagamine, mis tuleb ette 1590. a. sõjakäigu ajal, on nähtavasti tingitud tolleaegsest jalaväe arvulisest tugevamakstegemisest ja polnud sellel tõenäoliselt teisi ülesandeid kui ainult administratiivsed. Ka Karli Liivimaa sõjaks määratud väliväes oli jalavägi jaotatud rügementidesse, millel, nagu rügementidel Eerik XIV ajal, oli administratiivsete ülesannete kõrval ka taktikalisi. Enamikult oli 1600. a. rügemendis 4 lipkonda ja koostus see suurelt osalt ühe ja sama maanurga meestest. Järelikult pidi siis rügemendi meeskonna tugevus ulatuma umbes 1600 meheni.

Karli püüdes tõsta oma jalaväe taktikalist võimet näeb Rootsi uurija Petri Hollandi sõjakunsti mõju: hollandlasi olnud Rootsi teenistuses juba 1590-ndate aastate alul; ka 1600. a. suvel olnud siin mitmed kogenud välismaa ohvitserid, enamikult Prantsuse ja Inglise päritoluga, kes kindlasti pidanud tundma juba 10 aastat vanat Hollandi sõjakunsti. Edaspidi näeme, et Rootsi väe koosseisu kuulus välismaa ohvitseri hiljemini, muude hulgas koguni hispaanlasi<sup>3)</sup>. — Ka Rootsi oma algupäraga ohvitseride hulgas leidis sääraseid, kes olid viibinud sõjateenistuses välismaal, nagu Rootsi-Poola sõja ajal sageli esinev Samuel Nilsson, kes juba Karli ja Sigismundi vahelises võitluses oli avaldanud suuri võimeid<sup>4)</sup>.

Sõja jätkamisel Soome lahest lõuna pool vajas Rootsi esijoones vastavat baasi Eestimaal, kus kohalik aadel, Tallinna ja Narva ning teised kindlustatud kohad püsisid kuningas Sigismundile truudena. Rahuldunud tema Rootsi troonile peases antud kinnitusest privileegidele, jäi Eestimaa aadel ja Tallinna linn kurdiks hertzog Karli

<sup>3)</sup> Gustaf Tranér, Konung Carl IX-s fälttåg i Livland år 1601; Stockholm 1872, lk. 22—23. Samalt autorilt: Konung Carl IX:s fälttåg i Livland åren 1602—1605; Stockholm 1876, lk. 12.

<sup>4)</sup> Petri I, lk. 310.



ja Rootsi riigi seisuste korduvaile nõudmistele ühineda nendega Sigismundi vastaseks võitluseks. Pealegi oli sinne sõjaline võim Sigismundi pooldajate käes, kelle hulgas eriti visana esines kohalik kõrgem võimukandja Jöran Boye<sup>5)</sup>, toetatuna pealikute poolt teistes kindlustes.

Karlil avanes soodsam juhus kindlustada oma võimu Eestimaal alles pärast Soome, esijoones just Viiburi vallutamist. Et ajaloolises uurimises Eestimaal üleminek Karli poole on leidnud rohkemat tähelepanu, siis pole meil põhjust selle juures pikemalt peatuda; on piisav puudutada seda ainult üldjoontes. Karli toetuspunktiks sai siin kõigepealt Narva. Selle alistamisel oli teeneid šoti palgasõdurite lipnikul Thomas Ebbernetil, kes oli käinud Viiburis hertsogile teateid viimas olukorrast Narva garnisonis. Narva tagasi saabunud, teotses Ebbernet hertsogi huvides, vangistati aga komandandi poolt. Ta oli siiski suutnud kontakti astuda Narva kodanikega; need liitusid garnisoni meeskonnaga, rootsi jalaväelaste ja šoti ratsaväelastega, vangistasid asehaldur Otto Uexkülli ning kihutasid Virumaa ja Alutaguse aadlimehed ning maaasurid linnast välja. Ja kui hertsogi poolt saadetud ooberst Peter Stolpe 24. okt. saabus Narva suurema väeosaga, 4 jalaväelipkonnaga, et linna ja lossi üle võtta, oligi see juba alistatud<sup>6)</sup>.

Narva vastupanuta üleminek hertsogi poole näitas, et Sigismundi võim Eestimaal seisis nõrkadel jalgadel. Esialgu ei ähvardanud veel tähtsat Sigismundi võimu toetuspunkti, nimelt Tallinnat tõsisem hädaoht, rohkem küll aga teisi kindlustatud kohti, mis olid ehituselt ja garnisonilt nõrgemad. Kuid senikui Soomest polnud veel saabunud uusi abivägesid, puudus Stolpel võimalus offensiivseks ülesastumiseks, mida takistas ka toidumoon puudus. Hertsog tegigi Soomes olles korraldusi uute vägede ületoomiseks Viiburist Narva, korrates neid käske hiljemini ka Rootsis. Kui jaanuarikuu lõpuks 1600 saabus Soomest Narva Heinrich von Ahnen ratsaväelastega ja hiljemini veel teisi väeosi, võis Stolpe aggressiivsemalt talitada, kusjuures ta võis arvestada Eestimaal losside garnisonide rootsi ja soome jalaväelaste sümpaatiaga, samuti ka nende komandantide j. t. enam või vähem alistumisele kalduva seisukohaga. Raskem juba oli Eestimaal

<sup>5)</sup> Dr. Eugen von Nottbeck und Dr. Wilhelm Neumann, Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval [tsit. Nottbeck-Neumann]; Reval 1904, lk. 149–155; Daniel Toijer, Sverige och Sigismund 1598–1600; Stockholm 1930; lk. 150 jj.; C. Rogberg, Konung Carl den niondes fälttåg i Lifland år 1600 och förberedelserna dertill; Uppsala 1859, lk. 18 jj.

<sup>6)</sup> N. Treumuth, Narva sündmused 1599. a. sügisel. Ajalooline Aja-kiri 1931, lk. 177 jj.; Toijer, lk. 151, 154; Nottbeck-Neumann, lk. 156. Narva oli suvel käsutatud Virumaa ja Alutaguse aadel (Toijer, lk. 152).



aadli poolehoidu võita, kelle privilegeeritud seisukohta Sigismund oli erilisel soodustanud. Karlile õnneks aga puudus Eestimaal Poola välvägi, ja Boye poolt 1599. a. suvel avaldatud soovi, et Farensbach ilmuks Liivimaa aadlilipuga Eestimaa piirile, ei suutnud see esialgu täita <sup>7)</sup>).

Vaatamata saabunud abiväele polnud Stolpe siiski veel küllalt tugev Tallinnale pealetungiks. Järelikult tuli tal esijoones piirduda kavatsusega vallutada Rakvere, Paide, Kolovere ja Haapsalu. Kõigepealt saadeti v. Ahnen ja leitnant v. Grieben Rakvere vastu, mis kapituleerus 16. veebruaril, 21. veebruaril alistus ka Paide, kuhu komandandiks jäi v. Ahnen; v. Grieben võttis (26. veebr.) Kolovere, jättes selle komandandiks Tönnies Maydelli. 28. veebruaril alistus ka Haapsalu <sup>8)</sup>).

Nüüd oli siis Tallinna täiesti üksi jäänud. Sellises olukorras oli Tallinna linnal ja Eestimaa aadlil põhjust rutata lõpliku seisukoha võtmisega Rootsi ja Poola vahelises konfliktis. Seda kiirustas ka asjaolu, et kuningas Sigismund olude sunnil kuulutas märtsikuus 1600 Eestimaa Poolaga ühendatuks. Neil põhjustel oli Eestimaa aadel ja Tallinna linn sunnitud aprillikuus Karli poole üle minema <sup>9)</sup>).

Sellele vaatamata polnud Karli võim siin siiski veel täiesti kindel. Tallinna kodanikkond käitus vähe vastutulelikult. Samuti ka aadel ja talupojad nurisesid nende juurde linnusleeri asetatud sõjaväelaste pärast. Kindlustes puudusid ustavad asehaldurid, tagavarad olid napid, pealegi levis kuuldusi suurtest sõjalistest ettevalmistustest Poolas, kartust äratav oli ka Vene asehalduri käitumine Ivangorodis <sup>10)</sup>). See kõik tegi vajalikuks hertsogi enese ületuleku Eestimaale suuremate sõjajõududega, et luua Soome lahest lõuna pool Rootsi võimule kindlamat pinda. Karl oli otsustanudki seda teha, ja nagu eespool nägime, oli ta selleks saanud loa riigipäevalt Linköpingis.

Kuidas oli aga tol ajal Rootsi välispoliitiline olukord teiste naabrite suhtes? — Taani poolt polnud esialgu karta otsest hädaohtu. Hiljemini sõjategevuse aegu oli hertsog Karl siiski sunnitud korduvalt silmas pidama ka Taanit, millega vahekord mõjus seega segavalt sõjapidamisele Eesti- ja Liivimaal. Idas tuli Rootsil arvestada Venega, kes 16. sajandi keskpaigast saadik agaralt peale tungis loode suunas. Kuigi Täusinä rahu oli Venele tagasi andnud Ingeri ja Soomes Käkisalme lääni, ei rahuldanud see Moskva tsaaride apetiiti. Liiga meelitas läheduses Ingerile asetses Narva oma lähema ümbruskonna — Alutagusega. Oli ju Narva paarikümne-aastase Vene okupatsiooni ajal olnud Venele väga vajalikuks mereäärseks sidemepunktiks kaubanduslike vahe-

<sup>7)</sup> Toijer, lk. 155 jj.

<sup>8)</sup> Nottbeck-Neumann, lk. 156; Toijer, lk. 158 jj.

<sup>9)</sup> Toijer, lk. 161 jj.; Nottbeck-Neumann, lk. 157—158.

<sup>10)</sup> Toijer, lk. 164 jj.



kordade pidamisel Lääne-Euroopaga. Tema omamine tundus seda vajalikumana, et tol ajal Venel puudusid Ingeris sadamad. Pealegi oli Venes nüüd, kus Karli ja Sigismundi vaheline võitlus oli jõudnud haripunktile, tsaariks valitud tark ja teovõimas Boris Godunov. Alul ei suutnud kumbki, ei Sigismund ega Karl võita oma poole Godunovi. Kuid Vene ja Poola vastuolud aitasid peagi Godunovi ja Karli lähene-misele kaasa. Tänuks aga nõudis Godunov Karlilt Rootsi alasid Eestimaal ja Soomes. Godunov jälgis täie tähelepanuga Karli ja Sigismundi vahelist võitlust Liivimaal, ilma et oleks asetunud avalikult ühele või teisele poolele, püüdes meelituste ja lubadustega diplomaatilisel teel saada Rootsilt alasid, mida polnud suutnud anastada Venele sõjalisel teel tema eelkäijad — tsaar Ivan Julm ja Feodor Ivanovitš. Karl muidugi ei võinud loobuda Rootsile kuuluvatest aladest ja üldiselt püsis tema ja Godunovi vahel ebaharuline, kuni peale Godunovi surma segaste aegade algades Vene tähelepanu välis-politilistelt sündmustelt pöördus peamiselt siseolukordadele<sup>11)</sup>.

Sääraste üldiste konjunktuuride juures algas Rootsi-Poola sõda Liivimaal. Nagu võitluse käik näitab, polnud Rootsi võitlusvahendid siin küllalised, kuigi võitlus algas Rootsile sõjalisel mõttes eriti soodsail tingimustel: Liivimaa oli peaaegu kaitsetu, puudus arvukam välvägi; Jürgen Farenzbachi juhatusel olev umbes 2000-meheline vägi, mis 1600. a. esimestel kuudel oli Põltsamaa piirkonnas, söan-damata vahele segama Eestimaa asjusse, oli tegelikult võitlusvõimetu suurema-arvulise Rootsi väe vastu.

## II.

Sõja ettevalmistused Rootsis nõudsid aega ja Karli väljaspool abielu sündinud poeg Karl Karlsson Gyllenhjelm, kes Rootsis osa vägedega ette saadeti, ei saanud Tallinna enne kui 19. juulil, tuues kaasa mõned jalaväelipkonnad<sup>12)</sup>. Karl ise jõudis Tallinna 9. aug., pärast seda kui ta Rootsi härradepäevalt oli saanud uue volituse kaitsta jõuga Rootsi riigi huviseid teisel pool Läänemerd. Temaga kaasas oli arvukas sõjavägi, mis ühes juba Tallinnas eelole-vate vägedega Rootsi uuri ja Petri järgi olevat tõusnud 9 ratsaväe lipkonnale ja 9 jalaväe rügemendile. Et aga jala- ja ratsaväe lipkondade koosseis olnud mitmesugune, polevat võimalik täpsalt kindlaks määrata sõjaväe suurust, igatahes olevat see ulatunud vähemalt 12 000 mehele<sup>13)</sup>.

<sup>11)</sup> Vt. lähemalt H. Almquist, *Sverige och Ryssland 1595—1611*; Uppsala 1907.

<sup>12)</sup> Petri I, lk. 310. Eestimaal viibivate sõjavägede ülemjuhatajaks oli määratud Gyllenhjelm ja kõrgemaks kodanlise võimu kandjaks Karl Henrikson Horn, Sigismundi poolehoidja Jöran Boye asemel, kes ise end vana-duse ja haiguse tõttu oli palunud lasta erru.

<sup>13)</sup> Petri I, lk. 311. Sellest mõnevõrra erineva arvu mainib Soome uuri ja Juvelius (*Suomen sotahistorian pääpiirteet*, I; Helsinki 1928,



Karl oli lasknud ka Karl Horni ja Gyllenhjelmi pöörduda kirjaga Poola välisvägede ülemjuhataja Jürgen Farenzbachi poole, et see esineks seletusega, kas ta tahab püsida Rootsiga rahu jalal või ei. Vastus tuli 14 päeva pärast, see oli põiklev. Nimelt seletas Farenzbach, et ta selles asjas pidavat ära ootama otsust Poolas, vahepeal kavatsevat ta aga kaitsta Poola riigi piire vaenliku pealetungi vastu <sup>14)</sup>. Järelikult tuli arvestada sõjategevusega.

Eestimaa pidi sõjas muidugi ka kaasa aitama. Kuid sunduslikult nõutav meeste arv oli siin märksa väiksem kui Rootsis ja Soomes. Karli poolt 3. sept. 1600 kinnitatud aadliprivileegidest näeme, et aadel oli kohustatud andma igalt 15-nelt asustatud talult, s. o. täistalult, mis siis võrdus ühele adramaale, ühe ratsaväelase <sup>15)</sup>. Seega ulatus sunduslikult nõutavate meeste arv ainult mõnesaja meheni. Peale selle värbati siin veel mõned väeosad, mis ka sõjast osa võtsid, kuid need polnud võetud sunduslikkuse alusel.

Liivimaa vastane sõjakäik algas septembrikuu alul: 2. septembril olid edasi marssinud Tallinna ja selle alevitesse majutatud väeosad, Karl ise läks teele 3. septembril <sup>16)</sup>. Vägi suundus Liivimaale kahes osas: idapoolne Soome vägi läks edasi Narvast ooberst Peter Stolpe ja v. Ahneni juhatusel, ülesandega vallutada Põltsamaa ja Laiuse; läänepoolne peavägi liikus Karli enesega. Ratsaväge juhatas Otto Uexküll (endine Narva asehaldur), jalaväge Samuel Nilsson; kaasas olev 500-meheline Eestimaa aadlilipkond oli kohaliku maanõuniku ooberst Ewert Delwigki ja Eestimaal värbatud ratsaväelased Ewald v. Medemi, Franz Treideni j. t. juhatusel. Hertsogiga kaasas oli sõjakogenud mehena Karl Horn, kuna krahv Moritz Leijonhufvud jäi kubernerina Tallinna. Kaasas oli ka 27-aastane K. Gyllenhjelm, et omandada, nagu ta ise omas relatsioonis mainib, sõjanduses suuremaid teadmisi; hertsog olevat pidanud temaga nõu ja andnud tema kaudu sõjaväele käskusid. Tegelikult täitis ta siis väejuhi kohuseid ja, nagu pärast näeme, sai ta ülesandeks abi- või kõrvaloperatsioonide juhti-

lk. 318), öeldes, et Karl ise läinud Eestimaale umbes 9000 mehega; samal ajal olevat saabunud sinna umbes 4000 meest Soomest. Kui veel arvestada juba varemini siia tulnud vägesid, tuleks Karli vägi umbes 15 000 meheliseks pidada, mis ka pole võimatu, kui juurde arvata 1600. a. suvel Rootsist ja Soomest tulnud vägedele juba 1599/1600 talvel saabunud väeosad ja Eestimaa kohalikud väed, nagu mõnesaja mehe suurune Eestimaa aadlilipp, siis veel kohal värbatud väeosad. Osa pidi jääma muidugi kindlustesse ja lossidesse.

<sup>14)</sup> Egenhändiga antekningar af Carl Carlsson Gyllenhjelm rörande tiden 1597—1601; Historiska Handlingar, Tjugonde delen [tsit. Gyllenhjelm]; Stockholm 1905, lk. 322.

<sup>15)</sup> Axel von Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland; Reval 1901, lk. 62.

<sup>16)</sup> Nottbeck-Neumann, lk. 161.



misi. Nõuandjatena olid kaasas ka veel krahv Magnus Brahe ja Nils Bielke. Operatsiooni toetav laevastik kuulus admiral Joachim Scheeli juhatuse alla, kes oli ühtlasi ka kahurväe ülemaks. Tema pidi Tallinnast laevadega Pärnu alla viima piiramiskahureid <sup>17)</sup>.

Maavägi oli juba 8. septembril Pärnu juures, kus Poola väepealikuiks olid allstaarostad: Michael Golenbievsky ja Suchorovsky. Karl oli juba enne siiasaabumist pöördunud Pärnu ja selle maakonna aadli poole nõudmisega vabatahtlikult alistuda, komandant lükkas selle tagasi <sup>18)</sup>. Ka nüüd polnud komandant nõus kapituleeruma. Väed tõmmati linna alla ja see sulustati. Scheel ei jõudnud tormi tõttu kahuritega õigel ajal pärale ja asja kiirustamiseks oli ta sunnitud need Haapsalust maad kaudu Pärnu alla saatma. Laevastiku saabumisel sulustati linn ka mere poolt. Linna piirati mõne nädala jooksul, kusjuures müürid said tublisti kannatada laskmise ja mineerimise läbi. Lõppeks kapituleerus Pärnu 4. oktoobril <sup>19)</sup>.

Seega oli saavutatud võrdlemisi tähtis eelsamm, üks paremaid Põhja-Liivimaa kindlustest oli Karli käes, mis aitas võitlust edasi arendada. Pealegi hõlbustas Pärnu all saavutatud edusamm mõjustada Liivimaa aadlit, kelle tugipunktina kasustati Pärnut, nüüd hertsog Karlile sõbralikumas suunas, millest pikemalt eespool.

Peale Pärnu vallutamist pidas Karl vajalikuks oma võidusaavutisi otsekohe edasi arendada. Viljandi vastast retke, mis kuulus kõigepealt hertsogi kavasse, pidas ta tarvilikuks siduda Karksi vastase diversiooniga. Kõigepealt pidi vallutatama Karksi loss, mis kuulus Farensbachile. Karksi vastast operatsiooni pidi juhtima Gyllenhjelm, minnes sinna peavägede ees 1500-mehelise jala- ja ratsaväega. Selleks operatsiooniks pidi kasustatama ka neid Poola väeosasid, mis Pärnu vallutamise järgi olid siirdunud Karli teenistusse, nimelt heidukid. Need pidid Gyllenhjelmi väeosast esirinnas minema Karksi lossi juurde ja nõudma sisselaskmist, seletades, et neid saadetud Viljandist Karksi lossi garnisoni täienduseks. Ettevõtte õnnestumise korral pidid nad lossi okupeerima ja avama väravad järele tulevale Gyllenhjelmile. Üks osa ohvitseri olnud, nagu Gyllenhjelm teab, selle plaani vastu — võivat palju maksma minna —, soovitades peaväest mitte

<sup>17)</sup> Gyllenhjelm, lk. 322—323.

<sup>18)</sup> Michael Golenbievsky kiri hertsog Karlile Pärnust 22. VIII/1. IX 1600; Fr. Bienemann, *Zur Geschichte der livländischen Ritter- und Landschaft 1600—1602*, — *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, XVII; Riga 1900, lk. 468. Dionysius Fabricius, *Livonicae historiae compendiosa series*, — *Scriptores rerum Livonicarum*, II [sit. Fabricius]; Riga und Leipzig 1848, lk. 488.

<sup>19)</sup> Fabricius, lk. 488; Bodeckers *Chronik Livländischer und Rigascher Ereignisse 1593—1638*; Riga 1890, lk. 2; Gyllenhjelm, lk. 322—323; Franz Nyenstädt's *Livländische Chronik*, — *Monumenta Livoniae antiquae*, II; Riga und Leipzig 1839, lk. 106.



eraldada väeosa, mille võimalikud kaotused võiksid mõjustada kogu peaväge. Hertsog aga ei olevat lasknud end ümberveenda. Et ettevõtte õnnestuks, pidi Gyllenhjelm saabuma Karksi alla öösel. Vabatahtlikult kaasaminejate hulgas olnud palju tähtsaid liivimaalasi, keda Gyllenhjelm kasustanud teejuhtidena ja eelsalgana. Peale nende kasustanud Gyllenhjelm veel erilise teejuhina Farensbachi poolt Pärnu piiramise ajal sinna saadetud isikut, kes linna vallutamisel oli rootslaste kätte vangi langenud. Gyllenhjelm, sõites oma väe eesotsas, pidas teda alatasa oma läheduses kahe ratsaväelase vahel. Et ta teda ei usaldanud, hoidis ta alatasa püstoli laskevalmina, et oma kahtlast teejuhti hädakorral surmata. Nüüd juhtus aga nii, et eelsalgas olivad, kellel oli ülesandeks Abja mõisast hankida luure teel teateid Karksi üle, ei suutnud pimeduse tõttu sinna teed leida. Seepärast andis Gyllenhjelm Apja minevale salgale juhiks oma teejuhi, Farensbachi vangilangenud käskjala. Kui luuresalk oli saabunud maantee ja mõisatee käänukohale, olevat teejuht käega osutanud mõisat, kuhu ka kõik teised läinud peale teejuhi, kes maanteele jäänud. Üksi jäetud teejuht rutanud kiiresti Karksi teatama rootslaste kavatsusest. Vaatamata sellele, et põgenejale järgi saadetud salk kergeid ratsaväelasi, jõudis see enne Karksi. Saabunud Karksi alla, saatis Gyllenhjelm selle pealiku Wilhelm Dyckeri venna nõudma lossi kapituleerumist, teatades, et iga silmapilk hertsog on päralejõudmas terve väega. Dycker lükkas nõudmise tagasi <sup>20)</sup>.

Gyllenhjelm teades, et Farensbach on laagris Karksi läheduses Helmes, kartis pealetungi. Ta pidas nõu kaasas olevate liivimaalastega, et leida sõjaväele ööbimiseks soodsat paika, sest öösel pealaagri juurde pääseda olnud võimata, kuna tulnud karta vaenlase öösist pealetungi ja segaduse sünnitamist.

Peale nõupidamist otsustati jääda laagrisse Kariste mõisa <sup>21)</sup>, mis oli selleks maastikult soodne. Ühelt poolt piiras teda mets, mis ulatus umbes kaks penikoormat eemal oleva suurlaagrini. Vaenlase pealetungi korral oleks võidud metsa varjus tagasi tõmbuda peaväe juurde. Ettevaatusabinõuna võtnud Gyllenhjelm ööseks mõned tähtsamad ohvitserid enese juurde, asetades ühtlasi laagri ümber tugeva vahtkonna jala- ja ratsaväelastest. Keskööl puhunudki trompeeter häiret ja mehed asunud hobuste ja relvade juurde. Ohvitserid ilmunud nüüd Gyllenhjelmi juurde käsu saamiseks ja nimelt, kuidas suurlaagri juurde tagasi marssida. Otsustatud siiski edasi minna alles järgmisel päeval, mis pidi toimuma vastava kava järgi. Nii pea aga kui seljatagust kaitsev järelevägi annab märku vaenlase pealetungist püstoli laskmisega, pidi Rootsi peavägi asuma mõlemal pool

<sup>20)</sup> Gyllenhjelm, lk. 323—325.

<sup>21)</sup> See oli muidugi Vana-Kariste mõis, sest Uue-Kariste, mis Karksis hoopis kaugemal, kujunes alles 18. sajandi lõpul.



teed olevasse metsa, ratsaväelased teel vaenlasele vastu astuma, samal ajal aga jalavägi metsast tulistama vaenlast tiibadelt ja seljatagant<sup>22)</sup>.

Poolakad olid öösel lähenenud märkamatult tasahilju ühte orgu (nähtavasti Koodiorgu), söandamata rünnata Rootsi kindlustatud laagrit. Öösel olid poolakad rootslastele teadmatult vangistanud ka ühe luuresalga ja hommikul, teada saanud rootslaste edasimarssimisest mõisast ja laagrist, ründasid nad vaenlase järelväge, mille enamik ratsaväelastest pole olnud hobuste juures, vaid pruukostilaua taga, juues ka põletatud viina<sup>23)</sup>.

Siis kuuldigi püstoli laskmist, kuid mitte Rootsi jalaväe poolt, kes sellega pidi märku andma, vaid pealetungivate poolakate poolt. Gyllenhjelm, viibides juba metsa jõudnud ratsa- ja jalaväelaste keskel, käskis rittmeistreid ratsaväelastega tagasi pöörduda ja asuda lahingukorda metsaäärsele kõrgendikule. Gyllenhjelm ise aga, mõnede lähemal olevate ratsaväelaste salga eesotsas, läks kasakate vastu, kes olid rünnanud Rootsi jalaväge. Poolakad tungisid peale ka mõisa põldudel jalaväelastele, kes põgenenud metsa. Lõönud neid lõplikult, pöördusid poolakad Rootsi ratsaväelaste vastu, kes asetsesid soodsas seisukohas kõrgendikul. Nähes vaenlase tulekut, põgenenud nii rootslased kui liivimaalased, peatudes alles hertsogi juures suur-laagris. Kuna vaenlane oli ette jõudnud teeale, käskis Gyllenhjelm järelejäänud jalaväge enda päästmiseks minna läbi metsa teist teed kaudu Viljandi alla ja väheste järelejäänud ratsaväelastega püüda, kui võimalik, peale tungida poolakaile, kes ajasid taga Rootsi ratsaväelasi. See ei õnnestunud ja Gyllenhjelm pidi lahkuma sellelt teelt, minnes läbi metsa Viljandi teeale, leides metsas mõlema tee vahel siin-seal mõningaid aadlimehi, liivimaalasi, ja ohvitseri mitmesugustest rahvustest, kes otsisid oma väeülemat. Rootsi väest langenute arvu kindlakstegemiseks ja nende mahamatmiseks Karistesse saadetud väesalk leidis seal 100 surnut<sup>24)</sup>. Hiljemini ühines Gyllenhjelmi väesalk peavägedega.

Tuleb küsida, missugust teed kaudu Gyllenhjelmi väesalk tuli Pärnust Karksi alla ja pöördus sealt tagasi peavägede juurde, samuti ka, missugust teed kaudu peavägi Pärnust Viljandi alla läks. Teades praegusaja teesuundasid, peame loomulikuks, et see toimus Pärnust otse lõuna suunas läbi Uulu — Surju ja Saarde kihelkonna Kõppu või Halistesse ja sealt edasi. — Tõepoolest aga oli teede olund minevikus vähe teissugune. Sakslaste tuleku ajal 13. sajandi alul oli Pärnust lõunapoolne maaala peamiselt veel asustamata ja osalt ka suurte soode ja metsade tõttu peaaegu läbipääsmatu. Liiklemiseks paremaid võimalusi oli ainult piki mererannikut, kuna sisemaa oli soine ja

<sup>22)</sup> Gyllenhjelm, lk. 325—326.

<sup>23)</sup> Gyllenhjelm, lk. 326.

<sup>24)</sup> Gyllenhjelm, lk. 325—329.



metsarikas, mistõttu selle asustumine võis toimuda aegapidi, peale selle veel saartetaoliselt, kus külad asetsesid üksteisest kaugel, eraldatutena sageli suurte metsade ja soodega. Arusaadav siis, et igivana sõja- ja liiklemistee ei läinud Pärnust lõunasse mitte Uulu — Surju ja Saarde kihelkonna, vaid piki mereranda Tahkuranna — Häädemeeste — Orajõe kaudu. Kui Rootsi ajal 17. sajandi keskel Liivimaale sai kohustuslikuks sõja- ja maanteede tegemine, kuulus kaheksa peatee hulka ka tee, mis viis Riiaist Zarnikau jne. kaudu Pärnu<sup>25)</sup>).

18. sajandi viimaseil aastakümneil muudeti Pärnust Riiga viiva postmaantee suund, alates Pärnust, kust tee suundus nüüd läbi Uulu ja Surju ning Saarde kihelkonna Ruhja. Põhjuseks oli, et endine, piki mereranda minev tee oli liivane, seega liiklemiseks ebamugav. Kuid juba 17. sajandi keskel oli Pärnul ka teine ühendus lõunasse, ja nimelt postmaantee, mis suundus üle Karksi, Helme, Rõngu Tartu<sup>26)</sup>. Nähtavasti läks see läbi Uulu ja Surju ning Saarde kihelkonna Karksi ja sealt edasi. Asustuse tihenemine orduajal tegi vajalikuks mainitud tee, mida aegapidi hakati enam kasustama. On tõenäoline, et Gyllenhjelm Karksi alla minnes kasustas just seda teed. Nähtavasti sama teed kaudu marssis Pärnust edasi ka peavägi. Jälgides lahingu üksikasju Vana-Kariste mõisa juures, nägime, et Gyllenhjelm taganes Kariste juurde, asudes kindlustatud laagrisse, et järgmisel päeval metsa kaudu pääseda peavägede juurde, mis pidi asuma laagrist umbes kahe penikoorma kaugusel. Järelikult võiks siin arvesse tulla läbi Kanaküla laane ja Kõpu Viljandisse viiv tee<sup>27)</sup>. Sellest võib oletada, et Pärnu ja Viljandi vahel pidi olema ka lühem ühendus kui Karksi kaudu minev tee. Ka muide on meil veel andmeid läbi Saarde Pärnu alla viiva tee kohta Rootsi-Poola sõja ajal.

Meil on teada, et kui Mansfeldi krahv Johann 1609. a. suvel piiras Pärnut, mis s. a. veebruarikuus oli läinud poolakate kätte, lähenes tolelaegne siinsete Poola vägede ülemjuhataja Jan Carol Chodkiewicz Pärnule lõunapoolt läbi Saarde kihelkonna, kusjuures Mansfeldi krahv Johann temale väe Pärnu alt vastu saatis. Tekkis kokkupõrge Ritsikülas (Saardes), kus küll rootslased tagasi löödi, kuid tee siiski edasi

<sup>25)</sup> Liivimaa kindralkuberner Claudius Totti politseiseaduses 1671. a., Buddenbrock, Sammlung der Gesetze, II, 2; Erste Abteilung vom Jahr 1621 bis 1680; Riga 1821, lk. 575.

<sup>26)</sup> Ibidem, lk. 575.

<sup>27)</sup> Tee Kanaküla laane kaudu läbib väga metsarikka koha. Voltveti vallas leidub veel rahvamälestistes jälgi „Rootsi sõjateest“, mis osutab põhjapoolsemat suunda, kui seda on läbi Abja jne. viival teel. (Andmed saadud P. Vallakult, kes ise Voltvetist pärit.) — On tõenäoline, et Gyllenhjelmi salga eraldumine peaväest toimus Voltvetis, sest, nagu nägime, pidi Gyllenhjelm Karksi alla jõudma öösel. Muidugi määrati lahkumisel kindlaks ka peavägede peatuspaigad seks juhuks, et Gyllenhjelm võiks Karksi alt tulles ühineda peavägedega.



tungivaile poolakaile barikeeriti, nii et Chodkiewicz pääses Pärnu alla minnes ümber Viljandi kaudu <sup>28)</sup>).

Igatahes näib selle tee kasustamine olevat seotud suurte raskustega, sest ta viis läbi väga metsarikaste ja osalt madalate paikade, mida vaenlane võis tagajärjekalt kasustada, nagu näeme Gyllenhjelmi kokkupõrkest poolakatega Kariste juures.

Karli vägi saabus Viljandi alla 9. nov., kus komandandiks oli Michael Kurtz, kellele alluv garnison koostus poolakaist, sakslastest ja ungarlastest. Nähes, et hertsog tõsiselt peale tungib, laskis komandant Kurtz linna põlema panna, tõmbudes ise lossi. Püüdes päästa linna, käskis hertsog oma meestel tuua tormijooksu-redeleid ja neid pidi tõustes müüridele väravad õhku lasta, et Rootsi meeskond pääseks linna tulekahjule piiri panema. See õnnestuski ja tuli kustutati. Nüüd avanes võimalus lossi piiramiseks lähema maa pealt. Seda püüti teha linnast ja ka väljaspoolt. Lasti tulikuulidega põlema lossi müüriil puurondeel, kust tuli läks edasi, ulatudes lõpuks lossi pika tornini. Lossi garnisonis tekkis lõhe: sakslased ja ungarlased nõudsid lossi alistamist, poolakad aga kaitsmist. Üks sakslane andis läbi torni laskeava rootslastele teada, et loss meeskonnale armuandmise korral kapituleerub. Juurdetulnud hertsog lubaski seda. Toodi redeleid ja tõsteti torni najale, kust mehi laskeava läbi sisse lasti. Sissetungijate ja poolakate vahel tekkis võitlus, mille lõpptulemuseks oli lossi kapituleerimine <sup>29)</sup>.

Seega oli langenud teine tähtsam Põhja-Liivimaa kindlus, kuna püsis veel Tartu. Hertsogi võidu tagajärjed olid seda tulemuslikumad, et Stolpe ja v. Ahneni juhatusel olev väeosa oli vallutanud varemini Põltsamaa (11. sept.) ja peale mõnenädalalist piiramist (20. okt.) Laiuse <sup>30)</sup>. Peale oma ülesande täitmist ühines see väeosa peavägedega, mis sügisese halva ilma tõttu läks peakorterisse Paide ja selle ümbrusse.

Enne Paidesse minekut soovis hertsog vallutada veel mõne väike-

---

<sup>28)</sup> Thomas Hiärn, Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte; Monumenta Livoniae antiquae, I; Riga, Dorpat und Leipzig 1835, lk. 406 ja Monumenta L. A. II, lk. 28; vrd. H. Sepp, Pärnumaa ajalugu; Eesti IV: Pärnumaa; Tartus 1930, lk. 193.

<sup>29)</sup> Gyllenhjelm, lk. 329–330; Fabricius, lk. 489.

<sup>30)</sup> Põltsamaa vallutamine oli olnud kerge. Nyenstädti järgi (lk. 106) olevat Põltsamaa olnud koguni mehitamata. Pealik Rudamin [Fabriciusel (lk. 488) esineb see nimi „Rudonia“ kujul] olevat sel ajal, kui Rootsi vägi sinna ilmunud, röövinud ja rüüstanud Sunzeli piirkonnas Liivimaa edelapoolses osas. Raskem kui Põltsamaa võitmine oli nähtavasti Laiuse vallutamine. Fabriciuse andmeil (lk. 489) olevat vahva Laiuse komandant Orzechovius lossi visalt kaitsnud. Peale tema surma olevat aga meeskonna meeleolu langenud ja loss kapituleerinud rootslastele.



lossi. Esijoones pidas ta silmas Karksi, mida polnud suutnud võtta Gyllenhjelm. Teistest Põhja-Liivimaa väikekindlustest erines Karksi seega, et ta omas Fabriciuse andmete järgi võrdlemisi arvuka garnisoni ja nimelt kolm roodu ratsaväge<sup>31)</sup>. Peale Viljandi langust ei suutnud Karksi enam kaua vastu panna, ta kapituleerus kahepäevase piiramise järgi, kusjuures rootslased said rikkaliku saagi Farensbachile kuuluvate kallihinnaliste asjade näol<sup>32)</sup>.

Gyllenhjelmi andmeil vallutanud hertsog Karl ise Karksi, samuti ka Helme ja Härgmäe<sup>33)</sup>. Fabriciuse järgi olevat Helme pealik Heinrich Brackel vangi võetud. Kartes rootslaste suurt väge, pakkunud ta ise neile lossi võtmeid<sup>34)</sup>. Nähtavasti oli nende losside võtmiseks saadetud eriväeosad<sup>35)</sup>.

Igatahes oli rootslastel selles piirkonnas novembrikuus võrdlemisi suuri sõjalisi tulemusi, nüüd oli nende käes Liivimaa läänepoolne osa, Koivajõeest põhjapoole, kaasaarvamata linnused Koivajõe liinil, millistest tugevaimad olid Volmari ja Võnnu.

Losside võtmine polnud nõudnud rootslastelt erilist jõupingutust, enamik oli alistunud vastupanuta. Silmapaistev on asjaolu, et Liivimaa oli veel keskaegselt ülekülvatud arvukate lossidega, erinedes suhtes tugevasti Eestimaast, kus sajandi alul kindlustatud paikade arv oli hoopis väiksem. Suhteliselt oli neid seal vähem juba keskajalgi, mille põhjust tuleb otsida ajaloolise arengu erinevusest. On tõsiasi, et orduajal vaenlikule pealetungile enam eksponeeritud oli just Liivimaa, ja seda kahelt suunalt: idast Pihkva poolt, kust venelase peahoobid tabasid esijoones Tartu piiskopkonda ja kõrvaljoonel peapiiskoplikke alasid Ida-Liivimaal ja Lattgallias, ja lõuna suunalt leedulaste poolt, kelle vastu maa polnud kaitstud siinpool Väinajõe ei mingisuguse loodusliku barjääriga. Niisuguses olukorras vajas maa siin ka tugevamat ja tihedamat kaitset, mida keskaegses mõttes leiti kindlustatud paikades, lossides. Arvukate losside tekkimiseks võis siin kaasa mõjuda ka sisepoliitiline areng, ja nimelt vasallide võimas

---

<sup>31)</sup> Fabricius, lk. 488. Karksis olevad Johannes Peter Sapieha, Felix Niemarovsky ja Rudonia nimelised roodud olid hiljemini Võnnus (Fabricius, lk. 490), kuhu nad saadeti nähtavasti peale Karksi kapituleerumist.

<sup>32)</sup> Hiärn, lk. 383; Nyenstädt, lk. 106; Gyllenhjelm, lk. 330.

<sup>33)</sup> Gyllenhjelm, lk. 330. Nyenstädti järgi (lk. 106) olevat hertsog nõudnud kapituleerumist Helmelt, Trikatenilt, Ruhjalt, Vainsel'ilt, Nabben'ilt, mis ka olevat toimunud ilma vastupanuta peale Härgmäe. Fabriciuse andmete järgi (489) pakkunud Helme pealik Heinrich Brackel, kartes Rootsi ülevõimu, rootslastele lossi võtmeid.

<sup>34)</sup> Fabricius, lk. 489.

<sup>35)</sup> Nagu hilisemaist andmeist näha, toimus siin Tartu vastase operatsiooni aegu eriline väeosa Johann Bengtssoni, Moritz Wrangeli, Kersten Schadi ja Nils Giermundssoni juhatusel. — Vt. mainitud isikute kiri Karlile, Karksi 30. XII 1600, — Bienemann, Mittheilungen XVII, lk. 477, I.



osa. On teada, et peapiiskopkonnas, samuti ka Tartu piiskopkonnas, oli mitmeid võimsaid vasallide suguvõsasid, kõigepealt Tiesenhausenid, Uexkülldid, siis Rosenid ja veel mõned teised, kes, toetudes oma laialisele majandusele, omasid suurt mõjuvõimu ja sisepoliitilist tähtsust. Liivimaa Eesti osas olid suur- ja teiste vasallide alad koondatud Tartu piiskopkonna läänepoolsesse raiooni, kus neile kuulusid Rõngu, Rannu, Konguta ja Puhja lossid <sup>36</sup>). Teine vasallide losside tsentrum Eesti alal oli Saare-Lääne piiskopkonna mandriosas, nüüdse Pärnumaa loode- ja Läänemaa lõunapoolses raioonis, kus vägev Uexkülldide suguvõsa omas tervelt viis lossi: Vigala, Velise, Kose, Kasti ja Virtsu <sup>37</sup>), milledest eriti tähtsa kaitsekeskusena esines Vigala, etendades suurt osa ka 15. sajandi 30-ndail aastail Saare-Läänemaa kodusõjas. Priviligeeritud Harju-Viru vasallide suguvõsadeist, kellel puudusid suured läänide kompleksid, ei võinud kindlustatud paikade poolest ükski võistelda Uexkülldidega.

Sõjad 16. sajandi teisel poolel mõjusid väga detsimeerivalt Eesti- maa, ka Liivimaa Eesti osa losside suhtes. Rootsi-Poola sõja alul 1600. a. leidis Eestimaal kaitstavate losside hulgas peale Tallinna, Narva, Paide, Haapsalu ja võrdlemisi nõrga Rakvere ainult veel Kolovere, kuna hoopis teist pilti pakkus Liivimaa. Eesti osas olid peale Pärnu, Viljandi ja Tartu kindlustatud kohad Karksis, Helmes, Põltsamaal, Laiusel, Kirumpääl, Vastseliinas; veel arvukamalt leidis neid Liivimaa Läti osas. Kui Eesti osas vasallide lossid Rõngu-Virtsjärve joonel olid kaitstavate kohtade hulgast välja langenud juba Vene-Liivi sõja ajal, siis oli olukord Läti osas hoopis teistsugune. Just see losside rohkus Liivimaa lõunapoolses osas teebki ääretu kirjuks Poola ja Rootsi vahelised sõjasündmused 1600 ja 1601. Muidugi ei vastanud enamik olevaist lossist tolaaegsele sõja-tehnilisele arengule, mis pidi selge olema ka Poola keskvalitsusele. Kui 1582. a. Liivimaal toimus mõisate valdustütlite jne. revisjon, kohustati revidente uurima ka kindluste olundit, jälgima, mis neis vajab remonti, missugustel neist on sõjaliselt ja administratiivselt suurem ja missugustel väik-

<sup>36</sup>) Neist Rõngu Tödwenitele, Puhja ja Konguta Tiesenhausenitele ja 15. saj. teiselt poolelt läks ka Rannu Dolenitelt Tiesenhausenite kätte. Tugevamad kui Tartu piiskopkonnas olid Tiesenhausenid peapiiskopkonnas, selle kesk- ja idaosades, kus neile orduajal kuulusid Bersohn, Erla, Kalzenau, Tirsén, Kokenhusen ja Pebalg, kas jäädavalt või ajutiselt. Peale selle oli siin veel orduajal Rosenite käes Väike- ja Suur-Raupa, Pürkeln Ungernite käes ja orduaja lõpupoolel läks Rosenbeck Krüdeneride kätte (Karl von Löwis of Menar, Burgenlexikon für Alt-Livland; Riga 1922).

<sup>37</sup>) Prof. Dr. Michael Taube, Die von Uxkull; Berlin 1930, lk. 57. Taube andmete järgi kuulusid peapiiskopkonnas Uexkülldele Üksküla (1257—1388), Gerzike (kuni 14. sajandi lõpuni), Dubena (kuni 14. saj. lõpuni), lühikese aja jooksul 15. sajandi lõpul Rosenbeck ja sama s. lõpul ja järgneva alul Mojahn (Taube, lk. 110—112).



sem tähtsus. Selle ülesande teostamiseks kuuluski revisjoni toimetava komisjoni hulka ka sõjaliselt ettevalmistatud isikuid <sup>38)</sup>.

Meil pole käepärast komisjoni poolt esitatud andmeid <sup>39)</sup>. Nähtavasti aga ei suutnud nende järele nii mõnigi loss rahuldada tolleaegseid kaitsenõudeid. Igatahes on kindel tõsiasi, et Poola keskvalitsuse poolt nõuti losside mahakiskumist õige vara, juba esimestel aastatel peale Zapolje rahu <sup>40)</sup>. Missuguseist motiividest siin valitsus lähtus, see pole allikmaterjali kättesaamatuse tõttu praegu veel lõplikult lahendatav. Jääb lahtiseks küsimus, kas oli siin mõjumas veene, et aadlilossid arhitektuurilt ei vasta enam käesoleva aja nõudeile, või jälle püüd murda Liivimaa aadli vastupanu.

### III.

Alustades sõjakäiku Liivimaale pidi hertsog Karl arvestama ka Liivimaa mõjukama seisuse, aadli, seisukohaga. Oli tõsiasi, et enamik Liivimaa saksa soost aadlist polnud sugugi rahul Poola võimuga. Poola kuningad, püüdes viia Liivimaad lähemasse seosesse oma riigiga, olid puudutanud Liivimaal luteriusu vabadust, maa administratiivset, kohtulikku ja õiguslikku korda. Võrdlemisi suured muudatused usu asjus ja maa valitsemise korraldamisel tehti Stephan Bathory ja sellele järgneva kuninga Sigismund III valitsuse ajal. Saksa soost aadlile olid väga oluliseks rahulolematuse põhjuseks ka mõisade valdustiitlite revisjonid, mis tugevasti riivasid kohalkkude aadlkude huvisid, samuti ka poolakate ja leedulaste eelistamine siinsete riiklikkude ametikohtade väljaandmisel. Allikad kõnelevad rahulolematusest, mis Liivimaal olevat tekitanud uus revisjon a. 1599 <sup>41)</sup>.

Kroonik Fabricius, kõneledes 1599. ja 1600. a. sündmustest, teab jutustada, et liivimaalased poolakate Liivimaalt eemaldamise eesmär-

<sup>38)</sup> M. V. Dovnar-Zapoljski, K. istorii pozemelnoi reformõ v Livonii v 1580—1592 gg. — Trudõ desjatago arheologitšeskago sjezda v Rige 1896. Tom III; Moskva 1900, lk. 3—4.

<sup>39)</sup> Poolas tunti ka hiljemini huvi Liivimaa losside arhitektuuri vastu (Dovnar-Zapoljski, lk. 8).

<sup>40)</sup> Dr. Ernst Seraphim, Livländische Geschichte von der „Aufsegelung“ der Lande bis zur Einverleibung in das russische Reich. Zweite, vermehrte und umgearbeitete Auflage; Reval 1904, lk. 120.

<sup>41)</sup> Vrd. Schicksale livländischer Auswanderer im Jahre 1601, — Mittheilungen; Riga IV, lk. 60; A. von Richter, Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen. Theil II, I. Band; Riga 1858, lk. 147—148; Fabricius, lk. 487 jj; Hiärn, lk. 377—378 ja Kelch, Liefländische Historia; Reval 1695, lk. 459, teavad, et saadikutena olevat Varssavis Reinhold Brakel, Otto Dönnhoff ja David Hilchen esinenud kaebusega, et nende privileege ei peetavat ja et ameteid Liivimaal antavat poolakatele ja leedulastele. Kelchi järgi polevat liivimaalastele antud tähtsamaid ameteid. Hiärn teatab, et uuest maa- ja ametitejaotusest olevat liivimaalased arvanud palju saanud olevat, tõepoolest olevat seega neile ainult suu kinni topitud.



giga olevat kasutanud David Hilcheni abi, kes soovitanud kõigepealt mõjustada rahaga poola lossipealikuid lahkuma ja samal ajal osta või rentida palatiinkondi. Peale selle olevat Hilchen nõudnud aadlimeestelt, et need teda varustaks Varssavis 1598. a. ärapeetava seimi mõjustamiseks suurema rahasummaga. Liivimaalased andnudki selleks otstarbeks 60 000 kuldnat, mida Hilchen Varssavis selleks ära kasutanud. Ta olevat Varssavis nõu andnud kuningale määrata uus revisjonikomisjon Liivimaale ja soovitanud ühtlasi volitada komisare jagama ametikohti, sisseseadma kohtuid ja revideerima valdustitleid. Hilchen teinud seda sihiga, et eemaldada poolakaid Liivimaalt ja aidata kohalikke aadlimehi tähtsatele kohtadele ning toimetada sakslaste kätte mõisaid, mis läinud poolakaile mitte päranduse teel. Seega lootnud ta eemaldada Liivimaalt ka katoliku vaimulikke. Kui Liivimaa aadlikel pole õnnestunud mõjustada komisjoni, mis koostunud Lembergi piiskopist Demetrius Solikovsky'st, Leedu suurkanterist Leo Sapieha'st ja Hilchenist kui sekretärist ja see toimunud vastupidiselt nende soovidele, pöördunud lootusis pettunud sakslased hertsog Karli poole. Selle liikumise eesotsas seisnud tähtsamad aadlimehed, eriti ühesilmaline Johann Tiesenhausen, kes ostnud endale Võnnu palatiinkonna <sup>42)</sup>.

Raske on otsustada, kuivõrd Fabriciuse teated vastavad tõele. Võib ju olla, et need teated on liialdatud, vähemalt mõnevõrra. Teiselt poolt ei saa aga eitada, et Liivimaa saksa soost aadel, kelle Poola keskvoim oli surunud tagaplaanile maa valitsemises ja kes pealegi kannatas mõisade valdustitlite revideerimisel, võis teha katsed oma mõjuvõimu tõsta. Et seegi aga Poolas osutus tagajärjetuks, võidi ju mõelda ka välismaa peale. Ja et selleks välisriigiks tol korral pidi olema Rootsi, oleks ka arusaadav. Samuti on mõeldav, et selles pöördumises võisid tähtsamad aadli suguvõsad, nagu Tiesenhausenid, mängida juhtivat osa. Sel puhul olgu siiski tähendatud, et ka Tiesenhausenite hulgas leidis sääraseid, kes truult teenisid Poola võimu, nagu ooberst Caspar Tiesenhausen.

Et just võimsad Tiesenhausenid pidid olukorraga Liivimaal olema rahuldamatud, on peamiselt seletatav seega, et nemad olid pikema aja jooksul mänginud suurt ja tähtsat osa Liivimaa sisepoliitikas. Peapiiskopi ja ordu vaheliste tülide tõttu olid nad osanud tõsta oma mõjuvõimu. Nende maavaldus peapiiskopkonnas ja Tartu piiskopkonnas oli võtnud sellise ulatuse, milleni ei küündinud teise mõjuvõimsama aadliperekonna Üxküllide oma, muidugi siis ka mitte Rosenite ja Pahlenite oma <sup>43)</sup>.

<sup>42)</sup> Fabricius, lk. 486—487; Richter II, 1, lk. 147.

<sup>43)</sup> Vt. Tiesenhausenite majandusliku ja sotsiaalpoliitilise mõjuvõimu üle lähemalt R. Hasselblatt, Ritter Bartholomäus von Tiesenhausen, Baltische Monatsschrift XXXV (1888), lk. 623—688. — Üxküllide kohta vt. eelpool tsit. Taube uurimust.



Kuigi poola ajal Tiesenhausenite maavaldus endises peapiiskopkonnas oli mõnevõrra vähenenud, oli nende käes siiski suuri maaalaid Liivimaa kesk-, lõuna- ja idaosades, eriti just Läti alal. Näib olevat igatahes põhjendatud Fabriciuse väide, et Liivimaa silmapaistvamate perekondade hulgas mängis tähtsat osa Johann Tiesenhausen (laialdaste Laudohni ja Bersoni alade valdaja), kelle Liivimaa rüütelkond 1598. a. oli valinud oma peaks<sup>44</sup>).

Johann Tiesenhausen olnud osav ja haritud mees<sup>45</sup>) ja sellisena mängis ta hertsog Karli poole ülemannes 1601. a. tähtsat osa. On silmapastev, et Johann Tiesenhausen oli valitud Liivimaa aadli etteotsa just 1598, s. o. samal aastal, kui Hilchen, nagu Fabricius teab, oli Varssavis suurema rahasummaga teotsemas Liivimaa aadli kasuks. Samuti, kui uskuda Fabriciuse väidet, et Liivimaa sakslased püüdnud osta siinseid palatiinkondi poliitilisel otstarbel, osundas Võnnu palatiinkonna ostmise Tiesenhausen poolt tema poliitilist kaugelenägeliikkust, sest oli ju Võnnu Liivimaa rekatoliseerimise ja poolastamise keskus.

Väga olulise tähtsusega on muidugi just see küsimus, kuidas ja kas oli Liivimaa aadlil või selle juhtival osal mõnesuguseid suhteid Karliga enne seda, kui viimane alustas oma Liivimaa operatsiooni. Kui uskuda Fabriciust, peaks arvama, et see võis toimuda peale 1599. a. revisjoni. On tõenäoline, et see polnud vahest võimalik seni, kui Karli ja Sigismundi vaheline võitlus ei ulatunud Soomest üle lahe lõunapoole, ja kui ka Eestimaa aadel oli veel äraootaval seisukohal, püüdes üldiselt loiaalsena Sigismundile. Eestimaa aadli seisukoha muutumine Karli suhtes kujunes alles järgmise aasta alul. Ja alles peale Varssavi riigipäeva, mis oli kuulutanud Eestimaa Poolale anastatuks, astus Eestimaa aadel lõpliku sammu, minnes üle Karli poole. Kas ei mõjutanud Eestimaa aadli samm ka Liivimaa aadli või selle juhtiva osa seisukoha võtmist? Selle kohta puuduvad meil vajalikud andmed. Karl, kes oli alustamas Liivimaa vastast sõjaretke, pöördus kirjaga Liivimaa seisuste poole 15. juulil 1600<sup>46</sup>), mille sisu järgi otsustades tuleks oletada, et Liivimaa aadlil, vähemalt selle enamikul, veel puudus lähem kontakt Karliga. Kõik see lubab arvata, et Fabricius vähemalt osalt liialdab, kui ütleb Liivimaa aadlist mõjukama osa olevat pöördunud Karli poole, soovitades temale Liivimaa vallutamist. Üks kaasaegne autor, kes tolleaaja meeolusid tundis, teabki, et Rootsi-Poola sõja aegu olevat liivimaalasi süüdistatud, et nad mõne aasta eest olevat pidanud Karliga läbirääkimisi sõja pärast, milles neid aga keegi ei võivat tõeliselt süüdistada. Võivat ju küll olla, et mõned

<sup>44</sup>) Richter II, 1, lk. 144.

<sup>45</sup>) Gyllenhjelm, lk. 337.

<sup>46</sup>) Hertsog Karli kiri Liivimaa seisustele, dat. Stokholmis 15. juulil 1600, — Mittheilungen XVII, lk. 467—468.



selles olnud süüdlased, kuid seepärast ei võidavat ometi ka süütuid hukka mõista<sup>47)</sup>).

Kuivõrd ja mil kombel või kas üldse see Karli poole pöördumine Liivimaa seisustele teatavaks tehti, pole teada. Soodsamaid agiteerimise võimalusi saabus aga siis, kui sõjalised operatsioonid olid käimas ja osalised tagajärjed olid saavutatud, mis agitatsioonile loomulikult pidi andma enam kaalu. Oluline oli ka see, et sellest agitatsioonist teatud innuga võttis osa Eestimaa aadel, kelle olund 16. sajandi teisel poolel, ka siis, kui Eestimaa kuulus Rootsi riigi osana Poola-Rootsi ühise kuninga Sigismundi alla, oli Liivimaa omast igapidi enam soodustatud, mis muidugi oli tuttav ka Liivimaa aadlile, kuna pealegi Eestimaa aadel oli sugulus-, sõprus- j. m. sidemetega seotud Liivimaa aadliga, mis tegi tema osavõtu agitatsioonist eriti kaalukaks. Eestimaa aadlile pidi Liivimaa kaasseisuse Karli poole tõmbamine tunduma seda meelitavamana, et loodeti, et Liivimaa aadel, saades samasuurte privileegide osaliseks, nagu Harju-Viru oma, aitab tõsta ka Eestimaa aadli mõjuvõimu.

Nagu peagi näeme, toimus Liivimaa aadli agiteerimine ja Rootsi mõjule allutamine raiooniliselt ja sõjasündmuste arenedes, kusjuures peamomentideks osutusid Pärnu, Viljandi ja hiljem Tartu ja Volmari ning Võnnu vallutamine. Nüüd polnud muidugi juttu ainult Liivimaa aadli heatahtlikust ja rahulikust suhtumisest Karli operatsioonide aegu, vaid otsekohe Karli poole üleminekust.

Liivimaa aadli raiooniline agiteerimine algas otsekohe peale Pärnu vallutamist. Oktoobrikuu esimesel poolel võttis Ewald von Medem ilma vastupanuta Salats<sup>48)</sup>. Siit algaski sidemetepidamine sellest lõunapool asuvate Lemsalu, Allendorffi ja Pernigeli kihelkondadega, mille poole hertsog oli pöördunud üleskutsega Pärnust. Juba 12. oktoobril kirjutas v. Medem Karlile, et ta olevat hertsogi üleskutse Lemsalu, Allendorffi ja Pernigeli kihelkondade aadlimeestele edasi saatnud, kusjuures ta leiab pöördumise Lemsalu väikelinna kodanikkude poole olevat ilmaaegse, sest vaestel kodanikel polevat mingit mõju ja ei julgevat nad väljenduda aadli ees<sup>49)</sup>.

Aadli seisukoha võtmine oli aga esialgu raske neis piirkondades,

<sup>47)</sup> Vt. A. Bergengrün, Eine livländische Relation über die Ereignisse in Livland aus der Zeit von 1599—1602, — Mittheilungen XVII (1900), lk. 109—110. Selle allika tekst kõlab järgmiselt: „Man giebt zwar den Liefclendern schuld, als solten sie vor etzlichen jahren her mit itzigem gemelten Carolo wegen des krieges practiciret haben, welches ihnen mit warheit niemandt darthun kann. Es konnen velleicht etliche sein, die hierumb wissenschafft und schuld darahn gehabt, so konnen doch die unsuldigen, derer gar vil sein, darumb nicht verdammet [werden]...“

<sup>48)</sup> Nyenstädt, lk. 106.

<sup>49)</sup> Ewald v. Medemi kiri hertsog Karlile, dat. Salatses 12. X 1600. a., — Bienemann, Mittheilungen XVII, lk. 469.



kus seisis Poola väliväed ja mõnevõrra suuremaarvulised garnisoniväed, nimelt Liivimaa läänepoolses osas, algades Koivajõe liinist. On olemas kiri, arvatavasti oktoobri lõpust, milles teatatakse, et luure andmeil olevat Farensbach edasi läinud, kavatsedes aidata Laiuse lossi, kohalik aadel aga olevat enamikult Poola laagrist koju läinud. Ooberst Weiher, kellel ainult 150 meest, tahtnud minna Farensbachi juurde, kui ta aga kuulnud, et Viljandi vallutatud, olevat ta tagasi läinud ja asetsevat Koivajõe liinil. Sama isik (arvatavasti von Medem), kes neid teateid Karlile saatnud, teatab ka veel, et ta on edasi andnud hertsogi kirjad Pürkelni ja Eichenangerni piirkonna aadlile. See aga ei julgevat seisukohta võtta; osa aadlikest ei julgevat lahkuda omakseist, mõned neist olnud sunnitud peitu minema metsadesse. Kui hertsog väega neile paikadele lähemale nihkuks või vähe kaasa mõjuks, tuleksid nad kõik Karli poole üle. Võnnu piiskopp olevat ähvardanud ülejooksikuid põletamise ja tapmisega. Vaatamata sellele ilmutavat mõned järgmisel nädalal hertsogi juurde. Peale nende olevat aadli hulgas palju ausaid isikuid, kes soovivat hertsogi poole üle minna, kuid seni ei tohtivat nad end veel avaldada. Seepärast peab kirjajutaja soovitavaks, et hertsog võimalikult kiiremini läheneks neile paikadele, sest meeoleu kohalikes lossides polevat ühtlane, ühed seal olevat poola-, teised jälle rootsimeelsed <sup>50)</sup>.

Allikandmete puudusel pole kindlasti teada, kuidas Karl nende teadete mõjul toimetas ja kas ta laskis selles suunas mõnesuguseid väikesema ulatusega operatsioone ette võtta. Nagu kirja sisust, millel puudub daatum, näha, olid selle koostamise ajal lossid viimastimainitud piirkonnas veel okupeerimata. Kui aga vastab tõele kroonik Bodeckeri teade, et Lemsalu okupeeriti 29. oktoobril <sup>51)</sup>, siis võiks arvata, et Karl juba sama kuu lõpupäevadel laskis siin opereerida mõnd väiksemat väeosa <sup>52)</sup>.

Võnnu piirkonna aadli enese poole saamiseks oli tarvis aga laiaulatuslikumaid operatsioone.

#### IV.

Sõjaline seisukord Volmari-Võnnu piirkonnas polnud aga veel detsembrikuuski Rootsi kasuks otsustatud, mis tegi suuri raskusi kohalikule aadlile lõplikude sammude astumiseks. Jacob v. d. Pahlen,

<sup>50)</sup> Ewald v. Medem?/ hertsog Karlile /enne 3. XI 1600/, — Biene-mann, Mittheilungen XVII, lk. 469—470.

<sup>51)</sup> Bodeckers Chronik Livländischer und Rigascher Ereignisse 1593—1638; Riga 1890, lk. 2.

<sup>52)</sup> Selle vastu, nagu oleks Lemsalu vallutatud oktoobrikuu lõpul, kõneleks ehk asjaolu, et v. Medem alles detsembri lõpupäevadel võitis Lemsalu, Nabbeni ja Pernigeli piirkonna aadlilt truudusvande (Ewald v. Medemi kiri hertsog Karlile, dat. Lemsalus 1. I 1601, — Mittheilungen XVII, lk. 480). Äärmisel juhul võiks ehk arvata, et Lemsalu ümbruskonna aadel Lemsalu vallutusest hoolimata ei julgenud Karli poole üle minna.



kes siin nähtavasti oli teotsemas Rootsi huvide kasuks, kirjutas Burtnekist 24. dets. 1600, et ta pole suutnud midagi korda saata, sest Lemsalu tee hädaohtlikkuse tõttu polevat ta pääsenud oma mõisa<sup>53</sup>). Pahlen leiab siiski teotsemiseks viimase aja olevat, sest Farensbach pidavat Võnnus maapäeva, kus tal olevat ainult 500 meest. Volmari olevat poolakad täiesti evakueerinud. Luureteel olevat ta teada saanud, et selle linnuse võtmine võiks õnnestuda ühe öö-päeva kestes. Kui Rootsi sõjamehed ei viivitaks, võimalduks tabada Farensbachi ennast ja Dembinskyl<sup>54</sup>).

Plater pidas seega tarvilikuks kiirelt teotseda, et aadel selles piirkonnas saaks Karli suhtes võtta kindla seisukoha, ja nähtavasti ka, et takistada Farensbachi, kes oli Võndu maapäeva kokku kutsunud, mõjustamast Liivimaa aadlit surveabinõudega. Nagu samast Plateri kirjast näha, püüdsid Rootsi poole üleläänud aadlimehed Trikatensis, Valgast lõunapool, kokku tulla, millise ettepaneku oli teinud rittmeister Johann Anrep. Plater aga pidas seda seni võimatuks, kuni pole vallutatud Võnnu, Ronneburg ja Volmari, sest alles mõni päev tagasi olnud mõned kasakad luureretkel mitte kaugel Neuhoftist. Karli poole üleläänud aadel ei saavat ühtki silmapilku olla julge, sest alatasa tulla karta mõisade mahapõletamist ja rüüstamist, nagu seda ühes mõisas juba tehtudki.

Käesolev kiri laseb aimata, et selle piirkonna aadli peaorganisaatoriks sel silmapilgul oli rittmeister Johann Anrep<sup>55</sup>). Rootsi poole üleläänud Võnnu kreisi aadlikud olid pöördunud ka Liivimaa keskosades teotseva Rootsi väesalga ülemate poole, paludes väge edasi minna, seletades, et Farensbachil ja Dembinskyl polevat Võnnus enam kui 700 meest, kelle lüüasaamise järgi langevat rootslastele terve Võnnu kreis. Väeülemad, nagu näha samast kirjast, on siis omavahel nõu pidanud ja otsustanud edasi minna<sup>56</sup>).

Fabriciuse andmete järgi pidi Võnnus olema garnisonina 5 roodu ratsaväelasi, ja nimelt Joh. Peter Šapieha, Niemarovsky, Mathias Dembinsky, Ludwig Weiheri ja Rudonia roodud<sup>57</sup>). Nyenstädti teatel

<sup>53</sup>) Kaks Jacob Pahleni nimelist isikut kaotasid siin oma mõisad Pürkelni piirkonnas (nähtavasti Dickelni ja Wieckendorfi); vrd. Fr. Bienemann jun., — Ein polnischer Index der schwedischen Anhänger in Livland vom Beginn des XVII. Jahrhunderts; SB Riga 1894, lk. 101—102.

<sup>54</sup>) Jacob v. d. Pahleni kiri rittmeister Johann Anrepile, dat. Burtnekis 24. XII 1600, — Bienemann, Mittheilungen XVII, lk. 476—477.

<sup>55</sup>) Nähtavasti oli see Koorküla omanik Johann Anrep, kes pidi seepärast, et Rootsi poole üleläänud, kaotame mõisad, — vrd. Index, SB Riga 1894, lk. 101.

<sup>56</sup>) Johann Bengtssoni, Moritz Wrangeli, Kersten Schadi ja Niels Giermundssoni kiri Karlile, dat. Karksis 30. XII 1600, — Bienemann, Mittheilungen XVII, lk. 477—478.

<sup>57</sup>) Fabricius, lk. 490. Fabriciuse andmete järgi pidi seal olema kokku 400 meest.



polevat rootslaste Võnnu alla ilmunise ajal Farensbach ise seal olnud. Teadmata, et rootslased nii lähedal, olevat ta 50 ratsaväelasega ja mõne maa-asuriga (aadlimehega) läinud Nitausse <sup>58)</sup>.

Rootsi väesalga juhtide kirjast selgub, et neil oli kavatsus Võnnu nii ümberpiirata, et keegi sealt välja ei pääseks. Vaenlane aga tunginud 400—500 ratsaväelasega linnast välja, kelledest 200 rünnanud kahte Rootsi lipkonda <sup>59)</sup>, lüües nad põgenema, kusjuures mõned jalaväelastest maha tallatud <sup>60)</sup>. — Rootsi jalaväelased asunud siiski vastupanule, lüües vaenlase tagasi, kuid ülemad pole suutnud manitseda vastupanule ratsaväelasi. Vaenulised pooled seisnud nüüd vastamisi tund või kaks. Kui aga Rootsi ratsaväelased taganenud, järgnenud neile ka teised. Rootsi ratsaväelaste põgenemine lakanud alles Karksis, kuhu nad saabunud kaks päeva enne teisi väeosasid <sup>61)</sup>.

Lahingust Võnnu juures toovad täiendavaid andmeid ka teised allikad, nagu Fabricius, kes teab, et rootslasi langenud palju lahingu ajal ja Koivajõest üleminekul, kus põgenevate väeosade all jää murdunud <sup>62)</sup>. Fabricius muidugi liialdab öeldes, et rootslasi olnud üldse 7000 meest ja et neist pääsenud vaevalt 1000. Gyllenhjelm, kellel muidugi pidi olema kindlamaid andmeid, ütleb Rootsi väe, mis koostunud rootslastest, soomlastest ja sakslastest, ulatunud kahe kuni kolme tuhande meheni. Kõneledes kaotustest ütleb ta, et vägi olevat põgenedes Koivajõel enam kaotanud kui lahingus <sup>63)</sup>. On tõenäoline, et Rootsi kaotused võisid ulatuda kõige enam mõnesaja meheni.

Igatahes ilmneb kokkupõrkest Võnnu juures, nagu osaliselt ka kokkupõrkest Kariste mõisas, et Rootsi väe võitlusvõime oli hoopis madalamal tasemel kui Poola oma. Eriti nõrk näib olnud olevat ratsavägi. Ka Rootsi väeülemad, kes lahingust osa võtnud, kirjutavad Karlile suure meelekibedusega, et Rootsi omad mehed olevat toiminud moonavoori kallal hullemini kui seda oleks teinud vaenlane. Demoralisatsioon oli nii suur, et väeülemad ei leidnud võimaliku olevat pikema aja jooksul jääda oma meeskonnaga piiriäärsesse lossi (Karksi), sest demoraliseeritud sõjamehed ei lakanud rüüstamast ja röövimast hertsogi oma talupoegi ja teisi alamaid. Nad ütlevad end parema meelega karjatatavat sigu kui säärase meestega minna teist korda lahingusse <sup>64)</sup>.

<sup>58)</sup> Nyenstädt, lk. 106—107.

<sup>59)</sup> Silmaspidades rootsi lipkondade suurust, pidi rootslasi olema umbes 800 meest.

<sup>60)</sup> Gyllenhjelmi andmete järgi (lk. 333) olevat rootslased Võnnu alevisse tungides otsekohe riisuma hakanud.

<sup>61)</sup> Väeülemate kiri 30. XII 1600, — Mittheilungen XVII, lk. 479.

<sup>62)</sup> Fabricius, lk. 490.

<sup>63)</sup> Gyllenhjelm, lk. 333.

<sup>64)</sup> Johann Bengtssoni, Moritz Wrangeli, Kersten Schadi ja Niels Giermundssoni kiri hertsog Karlile, dat. Karksis 30. XII 1600, — Bienemann, Mittheilungen XVII, lk. 479.



1600 Teades, et väeülemate kiri on kirjutatud Karksis 30. dets., vähemalt paar päeva peale lahingut, võiks arvata, et kokkupõrge Võnnu juures toimus viimasel jõulupühal või sellele järgneval päeval<sup>65</sup>). On kindel, et Võnnu kokkupõrge andis Võnnu piirkonnas Karli poole üleläänud või üle minna kavatsevaile saksa soost aadlimeestele sootuks teisi tulemusi, kui nad seda olid oodanud. Kesksema tähtsusega siin oli, et poolakad, toetudes Koivajõe liini kindlustele, võisid vähemalt esialgu, seni kui Karli peaoperatsioonid veel ei ulatunud siia, tülitada Võnnu ala aadlit. Järelikult tuli neil siin esialgu toimida äärmise ettevaatlikkusega. Muidugi oli osa aadlimeestest juba läinud nii kaugele, et polnud enam võimalik tagasi pöörduda. Palju olenes nähtavasti ka Karli agentide agitatsiooni osavusest. Ewald von Medem, kes peale Pärnu vallutamist oli Salatsest lõunapool olevate kihelkondade aadli keskel Karli kasuks kihutustööd teinud, võis 1. jaan. 1601 Lemsalus teatada, et ta on võtnud vastu truudusvande Karlile kohalikult aadlilt, kes koos olnud Lemsalus, samuti ka Lemsalu ja Nabbeni piirkonnas maal viibinud aadlikelt ja veel mõnelt aadlimehelt Pernigeli piirkonnast. 1. jaan. tulnud Lemsalusse Raupa piirkonnast tema võõraspoeg Johann Patkul ja Johann v. Rosen, kelledel seal mõisad, andes Karlile truudusvande. Samas saadab ta ka Karlile edasi Raupa aadli vastuse tema (v. Medemi) kirjale, kus aadel seletab, et ta polevat hertsogi vaenlane<sup>66</sup>).

Nähtavasti on meil siin tegemist Johann von Roseni ja Raupa aadli kirjaga, mis paar päeva varemini aadressitud Medemile, milles teatatakse, et aadel, kes koos Väike-Raupas, esialgu ei saavat veel võtta kindlat seisukohta, sest Raupa loss polevat säärane linnus, mis suudaks vastu panna. Nad paluvad Medemi astuda samme selleks, et neid ei piirataks ja neile peale ei tungitaks. Kui ümbruskonna lossid läheksid hertsogi kätte, olevat ka nemad nõus Karli poole üle minema<sup>67</sup>).

Lemsalu piirkond oli seega pea tervena läinud Karli poole. Võnnule lähemal olev Raupa piirkond aga jäi esialgu äraootavale seisukohale, mis seletatav sellega, et ta oli enam eksponeeritud Poola pealetungi hädaohule. Kuid poolakate talitamine läks aastavahetusel nii hädaohtlikuks, et Ronneburgi ja Smiltene piirkonna aadel oli valmis jaanuarikuu alul Karlile alistuma<sup>68</sup>). Lõplikke samme Karli poole

<sup>65</sup> Ekslikuks tuleb pidada Fabriciuse teadet (lk. 490), et lahing olnud alles järgmise aasta alul kolmekuninga püha paiku.

<sup>66</sup> Ewald v. Medemi kiri hertsog Karlile, dat. Lemsalus 1. I 1601 (referaat), — *Bienemann, Mittheilungen XVII*, lk. 480.

<sup>67</sup> Johann von Roseni ja kogu Raupa lossi aadli kiri (Ewald von Medemile), dat. Väike-Raupas 30. XII 1600, — *Bienemann, Mittheilungen XVII*, lk. 480.

<sup>68</sup> Bertram von Tepelli kiri hertsog Karlile, dat. Wohlfahrtis 8. I 1601, — *Bienemann, Mittheilungen XVII*, lk. 481.



üleminekuks ei usaldanud Raupa piirkonna aadel nähtavasti astuda enne, kui Karl peale Tartu vallutamist veebruarikuu alul 1601. a. vallutas ka Volmari ja Võnnu.

Oleks muidugi huvitav lähemalt jälgida, kuidas aegapidi arenes Lääne-Liivimaa keskosades aadli meeleolu muutus, kuivõrd siin olid mõõduandvad sugulussidemed, muud isiklikud suhted, poliitilised ja teised põhjused. On võimalik, et näiteks Hochroseni härra Johann Patkul, kellest Jacob v. d. Pahlen kirjutas 24. dets., et ta teda lubanud kinni võtta ja poolakate kätte toimetada, on sama Johann Patkul, kes tuli Raupa aadli nimel Lemsalusse v. Medemi juurde.

Kas selle piirkonna aadli lõpliku seisukoha võtmisel oli mingisugust mõju Tiesenhausenitel, pole teada. Igatahes kaotas siin oma mõisad Theodor Tiesenhausen<sup>69</sup>). Fabricius teab küll, et Johann Tiesenhausen olevat Võnnus olles rõõmustanud, kuuldes, et rootslased vallutanud Pärnu; ta lasknud flööti puhuda ja joonud hertsog Karli õnneks<sup>70</sup>). See muidugi oleks seletatav tema impulsiivse iseloomuga. On siiski küsimus, kas ta usaldas avalikult Võnnus, mis siis oli poolakate käes, Rootsi poolehoidjana üles astuda. Tõeliselt näemegi, et tema Rootsi kasuks avalikumalt teotses alles järgmisel aastal, toimides Karli agendina Riias. Seni aga pidi selline esinemine talle isiklikult olema küllaltki riskantne, sest tema mõisad (Laudon ja Berson) asetsesid veel poolakatest okupeeritud alal.

Rootsi vägede teotsemist Liivimaa kesk- ja lääneosades, Koiva- jõest põhjapool, tuleb mõista kui abi- või kõrvaloperatsiooni, kuna peaülesandeks jäi esialgu Liivimaa tugevama idapoolse kindluse — Tartu — vallutamine. Hilissügise teeolude tõttu polnud see teostatav otsekohe peale Viljandi vallutamist, mille järele väed paigutati Paide piirkonda puhkelaagrisse<sup>71</sup>). Peakorter asus Paides, kus ka hertsog ise viibis. Tehti hoolega ettevalmistusi Tartu vastaseks operatsiooniks novembrikuu lõpul ja detsembrikuu alul. Retke ei valmistatud ette mitte ainult operatiivselt, peeti vajalikuks ka vastavat kihutustööd Tartumaa aadli ja Tartu kodanikkonna hulgas. Nähtavasti selleks oligi Karli Paides viibimise ajal Eestimaa aadel tulnud kokku maapäevale novembrikuu lõpupoolel. Eestimaa aadel, kes Liivimaa sõja asjus käis Karliga käsikäes, toetas hertsogi täiel määral Tartumaa aadli ja Tartu linna Karli poole üle tõmbamisel. Sellest agitatsioonist võttis osa terve Eestimaa rüütelkond, samuti ka tema ametlikud isikud, nende hulgas maanõunik ja aadlilipkonna ülem

<sup>69</sup>) Index, SB Riga 1894, lk. 100: Tiesenhausen, kellele kuulus ka Konguta Tartumaal.

<sup>70</sup>) Fabricius, lk. 488.

<sup>71</sup>) Nagu hiljemini näeme, oli osa vägesid ka Viljandi- ja Põhja-Tartumaal laagris.



ooberst Ewert Delwig, siis veel Ludbert Kawer, Dettlof Hastfehr, Margarete Ramel, sündinud Plater. Kõigepealt pöördus Delwig oma sugulaste poole Tartus, teatades, et Eestimaa maanõunikud, rüütel- ja maiskond olevat palunud hertsogi, et see lubaks neile pöörduda kirjaga Tartus viibiva aadli poole. Delwig palus neid hoolitseda selle eest, et Eestimaa rüütelkonna kiri võetaks kaalumisele ja et võimaldataks Eestimaa rüütelkonna saadikuile kokkusaamine Tartus või väljaspool seda, kusjuures tulevat neile kindlustada julgeolek <sup>72</sup>). Paar päeva hiljemini (1. dets.) kirjutas Kawer oma sõbrale Tartu. Eeldades, et Tartus on Karli võidud küllaltki tuttavad, arvas ta, et Tartu piirkonna aadel, kes seni Karli kaitse alla andumata pidavat seda tegema, nagu aadel mujalgi Liivimaal <sup>73</sup>). Samal päeval on dat. ka Eestimaa rüütelkonna kiri Tartumaa aadlile ja Tartu linna raele ja pürjermeistritele, milles soovitakse nende nõusolekut läbirääkimisteks ja selleks saadetavaile saadikuile julgeoleku kindlustamist. Seejuures avaldab Eestimaa aadel veel soovi, et terve orduaegne Liivimaa ühendataks ühiseks provintsiks <sup>74</sup>).

Meil pole lähemaid andmeid, kuidas suhtus Eestimaa rüütelkonna ja tema liikmete ülalesitatud pöördumistesse Tartumaa aadel ja Tartu linna raad ning kodanikkond. Kuid nagu pärast Tartu piiramisloost näeme, pidi ka sealse aadli hulgas valitsema rootsisõbraline meeleolu, kuna kodanikkonna kohta lähemad andmed puuduvad.

Püüti mõjustada koguni Tartus Poola teenistuses olevaid saksa soost ohvitseri, kasustades selleks Riias viibivat Poola rittmeisteri Heinrich Rameli abikaasat Margaretet, sünd. Plateri. Viimane kirjutas oma mehele 17. detsembril, s. o. vähe enne Tartu piiramise algust, et sel talvel Tartul ei olevat loota poolakailt abiväge, sest Farensbach pidavat Võnnus maapäeva. Aadel, mõeldud muidugi Võnnu ümbruskonna oma, keelduvat mehi andmast, kuna Farensbach ja Võnnu piiskopp Schenking sõimavat neid vandemurdjateks. Aadel olevat nõus ainult siis sõjategevusest osa võtma, kui maale tuleb kuningas ise või Vilno vojevood <sup>75</sup>).

Samal ajal, kui toimus kirjalik agitatsioon, olid käimas ka Tartu vastase operatsiooni sõjalised ettevalmistused. Nende kestes ulatus peakorterisse teateid, et Vilno vojevood Christopher Radziwill olevat peale tungimas, et ta Väinajõe juba üle tulnud. Kõneldi, et ta

<sup>72</sup>) Ewert von Delwig sugulastele Tartu, dat. 29. XI 1600, — Bienemann, Mittheilungen XVII, lk. 471.

<sup>73</sup>) Ludbert Kawer oma sõbrale Tartu, dat. Paides 1. XII 1600, — Bienemann, Mittheilungen XVII, lk. 472—473.

<sup>74</sup>) Eestimaa rüütelkond Tartumaa aadlile, Tartu linna pürjermeistritele ja sõjaväele, dat. Paides 1. XII 1600, — Mittheilungen XVII, lk. 473—474.

<sup>75</sup>) Margarete Ramel, sünd. Plater, oma mehele, Poola rittmeister Heinrich Ramelile, dat. Riias 17. XII 1600, — Bienemann, Mittheilungen XVII, lk. 475.



kevadel ühinevat Farensbachiga, tungivat Karlile peale ja püüdvat Tartut aidata. Loomulik, et hertsog siis pidas vajalikuks kiirustada Tartu operatsiooniga.

Tartu alla minekuks kasustati enamikku sinsest Rootsi väliväest, kui ka hiljuti Soomest tulnud väge. Soomest, Viiburist oli saabunud lisamehi Axel Ryningu juhatusel Ingeri kaudu, mis siis kuulus Venele. Ryning, kes Soome tagasi läks, andis mehed edasi Stolpele Laiusel ja Gyllenhjelmile Põltsamaal, kus need viibisid meeskondadega linnus-laagris. Mõlemad said hertsogilt käsu, alata retke nende juures oleva Soome ratsa- ja jalaväega Tartu alla, et seda piirata, kuni hertsog ise saabub muu jala- ja ratsaväega <sup>76)</sup>.

Tõeline piiramine algas alles siis, kui saabus Karl jalaväe ja laskemoonaga, asetudes laagrisse Raadimõisa, kasustades raskete kahurite asetamiseks sealt linnale lähenevat kõrgendikku. Linna müüri mahalaskmiseks ja tormijooksu ettevalmistamiseks valiti patareide jaoks seisukohad kolmelt poolt. Patareid linnast idapool, Pepleri välja poolt, juhatas ooberst Samuel Nilsson ühes oma naisevenna Jesper Andersson Kruusiga. Sellest lähemal Emajõe ja teisel pool Emajõe hertsogi laagri ja Emajõe vahel asetses teine patarei Nils Kijli juhatusel. Need mõlemad kantsid lasksid müürile ristamisi. Kolmas kants asetati linnast lõunapool asetsevale kõrgendikule. See oli Emajõe läheduses ja otsekohe Toomimäe all, vastu jesuiitide-kolleegeiumi (seega siis Jakobi värava vastu), sellest lasti linna tulikuule. Laskmine algas esimesel jõulupühal peale jumalateenistust korraga kõikidest patareidest. See kestis mõni päev, kuni saadi seisukoht suures rondeelis <sup>77)</sup>.

Põhja- ja idapoolsest kantsist lastud kuulid olevat enamikult läinud läbi müüri, sünnitamata neis suuremaid lävisid, siin olnud müüri ees mullaga täidetud bollverk. Nii polnud siis ka neilt suundadelt kerge tormi jooksta. Komandant Ramel ei tahtnud alistuda. Olles käigul linnamüüride juures ja manitsedes sõdureid vastupanule, saanud ta kuuli vastu jalga, mistõttu ta tuli korterisse kanda. Seejärgi \*olnud linnas peasõna ütelda Hermann Wrangelil.

Gyllenhjelm jutustab, et Rootsi väes teeninud Wrangeli naisevend Reinhold Anrep (kui ta õieti mäletavat), kes pidanud sagedaid salajasi sidemeid Wrangeliga, andes viimasele nõu üle tulla Rootsi poole, rõhutades seejuures hertsogi heatahtlikkust liivimaalaste suhtes

<sup>76)</sup> Gyllenhjelm, lk. 330—331. Nagu hiljemini näeme, ühinesid detsembrikuu lõpul Võnnu all opereerinud väeosad, mis sealt peale lüüasaamist Karksi taganenud, peavägedega alles siis, kui peale Tartu vallutamist hertsog jätkas retke Volmari ja Võnnu vastu.

<sup>77)</sup> Gyllenhjelm, lk. 331. Nähtavasti on siin jutt „Kiek in die Kök“ või Pika Hermani nimelisest tornist Toomimäel. Vt. lähemalt Tartu linna tolleaegse välisilme üle O. Freymuthi uurimust „Tartu välisilme kujunemine“ (koguteos Tartu, 1927, lk. 5).



ja poolakate põlgust sakslaste vastu. See ja linna tõsine seisukord kastellaan Georg Schenking, rittmeister Gaspar Tiesenhausen j. t.<sup>79)</sup>. olevat mõjustanud lossi ja linna kapitulatsiooni<sup>78)</sup>. Tartu kapituleerus 27. dets. Tartu kapituleerumisel langesid vangi rittmeister Ramel,

Tartu piiramisloost selgub, et Rameli ei suudetud mõjustada Rootsi poole üleminekule, kuigi selleks oli kasustatud ka tema abi-kaasa kaasabi. Soodsamaid tagajärgi oli Wrangeli mõjustamisel, kes juhatas Tartumaa aadlilipkonda ja kes peale Rameli haavatasaamist täitis komandandi kohuseid, kellega Rootsi laagrist sidemeid pidas Reinhold Anrep. Nähtavasti oli varemail ja piiramisaegseil rootsi-poolseil sidemeil Tartusse koondunud kohaliku aadliga tõsiseid tagajärgi. Soodus moment Rootsi poole üleminekuks ja linna alistumiseks avanes alles siis, kui Ramel haavata sai ja tema kohuseid hakkas täitma Hermann Wrangel. Tartu langemise järgi läkski Tartumaa aadel Karli poole üle, ühes sellega ka Tartumaa aadlilipkond, rittmeister Hermann Wrangeli juhatusel, mis Gyllenhjelmi andmete järgi koostus 300 mehest<sup>80)</sup>.

Tartumaa aadel, kes Karlile oli truudust vandunud, soovis Karlilt kirjalikku privileegide kinnitamist ja et tema osavõttu sõjategevusest vähemalt kaheksaks päevaks edasi lükataks, sest enamik talupoegadest olevat ära jooksnud, mistõttu olevat võimata moona järele tuua<sup>81)</sup>. Hertsog kinnitaski 16. jaan. 1601 ajutiselt Tartumaa aadli privileegid, ja nimelt nende õigused samas ulatuses, nagu need olid Harju-Viru aadlil<sup>82)</sup>.

## V.

Karli järgnevakts sammuks oli muidugi Liivimaa idaosade ja Latgallia vallutamine. Sõjalise olukorra ja üldiselt Liivimaal valitseva meeoleu tõttu polnud selleks raskusi. Väikearvuline Poola välivägi oli tõmbunud peale Lääne-Liivimaa keskosade losside üleminekut Koivajõe ja sellest lõuna poole — Riiale lähemale, nii et Lõuna-Liivimaa kesk- ja idaosad ning Latgallia olid ilma Poola väliväeta, kusjuures Poola võim siin baseerus nõrkadel endistel peapiiskopi-, ordu- ja aadlilossidel, mille arhitektuur polnud aja sõjatehnilistele nõuetele vastav ja kus pealegi garnisonid polnud küllaldased. Suureks abiks Rootsile oli muidugi ka nende alade aadlimeeste meeoleu. Tartu

<sup>78)</sup> Gyllenhjelm, lk. 331—332.

<sup>79)</sup> Fabricius, lk. 489; Gyllenhjelm, lk. 332.

<sup>80)</sup> Gyllenhjelm, lk. 332. Tartumaa poola rahvusest aadlimehed jäid vangi (Fabricius, lk. 489).

<sup>81)</sup> Tartumaa aadel hertsog Karlile jaanuaris 1601, — Bienemann, Mittheilungen XVII, lk. 481.

<sup>82)</sup> Mittheilungen XVII, lk. 483—484.



vallutamise järgi püüdis hertsog oma võimusse saada kõigepealt väikekindlusi selle piirkonnas. Nende okupeerimiseks vajati ainult väiksemaid väeosakesi. Nii vallutati Vastseliina ja Antsla. Eriti suureks ja tähtsaks abiks oli Karlile Kagu-Liivimaa okupeerimisel kohaliku aadli suhtumine ja üksikute aadlimeeste kaasabi. Karli energiliste pooldajatena esinevad siin Otto von Vietinghoff ja Fabian von Tiesenhausen. Eriti Tiesenhausenitel oli siin mängus suuri huve neile kuuluvate mõisade tõttu. Kõigepealt läks siin rootslaste kätte Adsel (Koivalinn). Sinna kogunenud aadli kirjast on näha, et Georg Schenking oli kaks korda kirjaga pöördunud Adseli pealiku Adam Schrapfferi ja sinna kogunenud aadli poole, nõudes kohaliku linnuse üleandmist hertsogile, mis nad ka olid valmis tegema, kuid tingimusega, et Schenking Schrapfferile ja teistele kirjasaatjaile kindlustaks tagatise võimalikkude etteheidete vältimiseks tulevikus<sup>83</sup>). Hertsog Karl olles sõjaretkel Lääne-Liivimaale kinnitas Antslas 21. jaan. Adseli kogunenud aadlile usuvabaduse, mõisade valdusõiguse<sup>84</sup>). Muidugi pidi siis Adsel juba rootslaste käes olema. Selle linnuse üleminekul läks Rootsi teenistusse ka sealne pealik Adam Schrapffer, hertsog Magnuse diplomaatilises teenistuses olnud õpetaja Christoph Schrapfferi poeg.

Pärast Vastseliina, Kirumpää ja Koivalinna kapituleerumist kavatses Karl edasi arendada oma saavutisi Kagu-Liivimaal. Esijoones pöördus ta Marienburi kogunenud aadlimeeste poole kirjaliku nõudmisega alistuda tema kaitsele, kusjuures kavatsuste täidesaatjaks saadeti Schrapffer ja Otto Vietinghoff<sup>85</sup>). Marienburi koondunud aadel ja maa-asurid avaldasid oma nõusoleku 27. jaan.<sup>86</sup>). Meil pole lähemaid andmeid Marienburi garnisoni kohta, kui suur see oli ja kellest see koostus. Loss ise oli, nagu seda lubavad oletada Conrad Bussau andmed, kes oli olnud hertsog Karli teenistuses Poolalt vallutatud kindluse revideerijana, halvas seisukorras<sup>87</sup>). Karli poole üleläänud Otto Vietinghoff ja Fabian Tiesenhausen teotsesid selle järgi Karli agentidena Liivimaa kaguosas. 9. veebruaril soovisid nad hertsogilt Sesswegeni jaoks samu tingimusi kui Marienburi aadlile, samuti ka Bersonile ja Latgallia linnustele Ludsenile, Rositte-

<sup>83</sup>) Aadlimehed Adselis Georg Schenkingile Tartu, dat. Adselis 12. I 1601, *Bienemann*, — *Mittheilungen* XVII, lk. 482—483.

<sup>84</sup>) Karli resolutsioon, dat. Antslas 21. I 1601, — *Bienemann*, *Mittheilungen* XVII, lk. 485—486.

<sup>85</sup>) Karli kiri aadlile Marienburis, dat. Antslas 21. I 1601, — *Bienemann*, *Mittheilungen* XVII, lk. 486—487. *Bienemannil* (*Mittheilungen* XVII, lk. 488) on ära trükitud ka vandeformel Marienburi aadlile, mis muidugi Schrapfferile ja Vietinghoffile kaasa anti.

<sup>86</sup>) Marienburi aadel ja maa-asurid hertsog Karlile Marienburist 27. I 1601, — *Bienemann*, *Mittheilungen* XVII, lk. 490—492.

<sup>87</sup>) *Mittheilungen* IV, lk. 66. Samuti halvas seisundis olnud ka Sesswegen ja Kirumpää.



nile<sup>88)</sup>. Karl lubaski Sesswegeni aadlile kaitset ja muis asjus nende saadikuga läbi rääkida<sup>89)</sup>. Kuid juba sama päevaga on dateeritud Fabian v. Tiesenhauseni kiri Tirseni alistumisest. Ta oli 10. veebr. õhtul umbes 20 ratsaväelasega saabunud kindlustatud Tirseni mõisa juurde, nõudes selle kapituleerumist. 20-ne meheline garnison olevatki alistunud. Tiesenhausen lubab nüüd astuda vastavaid samme ka Sesswegeni ja Bersoni suhtes, paludes selleks, et enam usaldust äratada, volitust hertsogilt. Tema arvates ei tarvitsevat Karl Bersoni ja Sesswegeni pärast sinna saata väge, kuid küll Rosittenile ja Ludsenile soovitavat hertsogilt abiväge ja kaitset, sest neil olevat pahad naabrid. Tema enese ja Otto Vietinghoffi vähestest meestest aga ei jatkuvat selleks. Samas kirjas palub ta põhjenedes asjaolule, et Tirseni olevat tema, tema venna ja selle poja Caspari pärusmõis, määrata tema selle valitsejaks, kuni pärijad lahendavad oma kohustused hertsogi vastu<sup>90)</sup>.

Mõni päev hiljemini teatas Fabian v. Tiesenhausen, et ta ühes leitnant Wilhelm v. Hövelniga saabunud Sesswegenisse, pidades aadliga läbirääkimisi lossi kapituleerumise üle<sup>91)</sup>. Ka Sesswegeni aadliprivileegid kinnitas Karl 19. veebr.<sup>92)</sup>.

Eriti silmapaistev on nende lossidega läbirääkimiste pidamisel just Fabian Tiesenhauseni agarus, mis ka täiesti arusaadav. Kuulusid ju Tiesenhausenitele üldse Ida-Liivimaal suured alad. Fabian Tiesenhauseni enese valduste hulgas leidus Tirseni kihelkonnas Adlehni mõis. Ida ja Kesk-Liivimaal asetsesid ka rikkamate ja silmapaisvamate Liivimaa aadlimeeste Johann ja Fromhold Tiesenhauseni mõisad Bersonis ja Sesswegenis, kes kõik oma mõisad kaotasid, kui Poola võim tagasi tuli<sup>93)</sup>.

Peagi langes hertsogi võimusesse ka Latgallia. Otto v. Vietinghoff ja Fabian v. Tiesenhausen teatasid Karlile 1. märtsil Rosittenist, et kohalik aadel olevat meeleldi alistunud Rootsile<sup>94)</sup>. Kirja autorid

<sup>88)</sup> Otto von Vietinghoff ja Fabian v. Tiesenhauseni kiri hertsog Karlile Marienburist 9. II 1601, — Bienemann, Mittheilungen XVII, lk. 495.

<sup>89)</sup> Hertsog Karl Sesswegeni aadlile Võnnust 12. II 1601, — Mittheilungen XVII, lk. 495—496.

<sup>90)</sup> Fabian v. Tiesenhauseni kiri hertsog Karlile Tirsenist 12. II 1601, — Bienemann, Mittheilungen XVII, lk. 496—497.

<sup>91)</sup> Fabian v. Tiesenhauseni kiri hertsog Karlile Sesswegenist 14. II 1601, — Bienemann, Mittheilungen XVII, lk. 498.

<sup>92)</sup> Karli kiri Sesswegeni aadlile Tartust 19. II 1601, — Bienemann, Mittheilungen XVII, lk. 499—500.

<sup>93)</sup> Vt. lähemalt Stryk II, lk. 277, 328, 412—413; Fr. Bienemann, Ein polnischer Index der schwedischen Anhänger in Livland vom Beginn des XVII Jahrhunderts, SB Riga 1894, lk. 93—96.

<sup>94)</sup> Otto v. Vietinghoffi ja Fabian v. Tiesenhauseni kiri hertsog Karlile, Rosittenist 1. III 1601, — Mittheilungen XVII, lk. 501.



kujutavad seejuures õige vägivaldsena Poola staarosti Matthias Karkoffski käitumist talupoegade suhtes, mis leiab kinnitust ka teistes allikates<sup>95</sup>).

## VI.

Jälgigem nüüd Karli oma retke peale Tartu vallutamist Lääne-Liivimaal, milleks ta kasutas juba maal käepärast olevaid vägesid<sup>96</sup>). Marssimine oli sügava lume tõttu raske, päeva jooksul suudeti edasi minna kõige enam 2 penikoormat<sup>97</sup>). Sõjaretk suundus kõige pealt Lääne-Liivimaa Koivajõe liini kindluste Volmari ja Võnnu, kõigepealt esimese vastu. Saabunud Volmari alla, nõudis hertsog trompeediga lossi ja linna kapituleerumist. Kui seda ei tehtud ja samal ajal saabus teateid, et vaenlane püüab Võnnust Volmarile appi tulla, kantsitusid rootslased lume ja heinakoormatega (höllass), asetades ümberringi teravaid teibaid, ja tõid oma rasked kahurid linna alla müüri laskmiseks, pidades ühtlasi tugevat valvet vaenlase võimaliku ilmumise puhuks<sup>98</sup>). Karl oli pöördunud 29. jaanuaril teist korda linna poole, nõudes kapituleerumist ja lisades juurde ähvarduse, et vastasel korral keegi ei saavat armu<sup>99</sup>). Gyllenhjelmi andmete järgi kapituleeruski — loss ja linn —, pärast seda kui kahurid olid hakanud laskma müüris lävi ja Võnnust oodatud abi jäi saabumata<sup>100</sup>). Nyenstädti järgi olevat nüüd poolakad Võnnus, kuuldes, et Volmari langenud, linnast lahkunud, täites oma vankrid kodanikude viljaga ja koheldes seejuures neid halvasti<sup>101</sup>).

Nähtavasti olid poolakad Võnnus jõudnud veendele, et linna ja lossi vastupanu suuremaarvulisele Rootsi väele on asjatu. Gyllenhjelm, kes retkel ise kaasas oli, jutustab Rootsi väe lähenemisest Võnnule järgmiselt. Tema olevat kaasa võtnud enesega mõned liivi-

<sup>95</sup>) Vt. A. Bergengrün, Eine livländische Relation über die Ereignisse in Livland aus der Zeit von 1599—1602, — Mittheilungen XVII, lk. 111—112, 125—126; vrd. ka Hiärn, lk. 384.

<sup>96</sup>) Gustaf Tranér, Konung Karl IX-s fälttåg i Livland år 1601. Stockholm 1872, lk. 6. Selle allika järgi pidi Liivimaale lisamehi tulema Viiburist üle jää Narva. Võnnu operatsioonist osa võtnud väeosad olid tulnud Antslasse ja Sangastesse, kus hertsog käskinud neid oodata peavägede edasimarssimist Tartust. (Gyllenhjelm, lk. 334.)

<sup>97</sup>) Tranér, lk. 6. Gyllenhjelmi järgi (lk. 334) olevat Valgas haigestunud feldmarssal Otto Üxküll, surres enne Volmari alla saabumist.

<sup>98</sup>) Gyllenhjelm, lk. 334—335.

<sup>99</sup>) Hertsog Karli kiri Volmarisse, dat. välilaagris Volmari juures 29. I 1601, — Bienemann, Mittheilungen XVII, lk. 492.

<sup>100</sup>) Gyllenhjelm, lk. 335.

<sup>101</sup>) Nyenstädt, lk. 106—107. Autor teab ka, et Farensbach olevat Võnnust juba vähe varem lahkunud 50 ratsaväelase ja mõne maa-asuriga Nitau piirkonda.



maalased ja mõnevõrra Rootsi ratsaväge, et jõuda selgusele, kas Vönnus on vaenlasi, kes kavatsevad vastu panna. Saabunud Vönnu lähedale, peatus ta, saates umbes 20 ratsaväelast trompeetriga linna alla. Müüril polevat kedagi olnud, vaid ainult mõned kodanikud väravate peal ja lossis veel mõned sõjaväelased allstaarostiga. Nemad öelnud, et nad ei võivat enne avada väravaid, kui pole teada, kellele seda teha. Seejärgi ratsutanud Gyllenhjelm ise väravate juurde ja küsinud, kas nad avavad hertsog Karlile väravad ja lasevad tema sisse. Saades teada, kes küsija on, vastanud väravail olejad, et nad laseks tema küll otsekohe sisse, kuid väravad olevat kinni löödud (förtimrade). Gyllenhjelm jättis nüüd mõned oma saatjaskonnast väravate juurde ootama nende avamist, kuna ta ise läks hertsogi juurde, kes tegi korralduse, et mõned kompaniid majutataks linna, ühes nendega ka hertsogi ihukaart ja õukond, kusjuures neile valjult keelati tarvitamast vägivalda kodanikkude kallal. Teised sõjaväelased majutati Vönnu ümbruskonda <sup>102)</sup>. Volmari ja Vönnu kapituleerumine toimus veebruarikuu esimestel päevadel <sup>103)</sup>. Peale Vönnu okupeerimist viibis hertsog mõned päevad seal, tehes korraldusi Ronneburi piiramiseks. Ronneburi loss oli võrdlemisi heas kaitsekorras, olles piiratud kõrgete tornide ja müüriga. Ronneburi kaitses Leedu aadlimees, asepealik Matthias Wiossolovsky, toetudes garnisoniväele, mis koostus lossi põgenenud saksa aadlimeestest. Need aga jätsid komandandi hätta, võttes temalt võtmed, andsid need Karli pooldajatele üle. Sakslased vandusid nüüd Karlile truudust, komandant ise viidi vangina esialgu Pärnu ja sealt Rootsi <sup>104)</sup>.

Peale selle vallutati veel mõned väiksemad lossid Vönnu ümbruskonnas. Mõnevõrra tõsisemat vastupanu oodati Pebalgilt, kuhu oma väeosaga Vönnust oli lahkunud Matthias Dembinsky. Kõneldi, et tema kavatsevat sinna koguda rohkemal arvul mehi ümbruskonnast. Hertsog saatis sinna Gyllenhjelmiga tugeva ratsaväe salga Soome jalaväelastega, kavatsedes Dembinskyt üllatada, kinni võtta ja ühes sellega ka vallutada Pebalgi lossi. Kaasa saadeti vana kogenud sõjamehena ka Karl Horn, et vajaduse korral noorematele anda näpunäiteid. Dembinsky, kuuldes rootslaste lähenemisest, polevat mõelnud

<sup>102)</sup> Gyllenhjelm, lk. 335—336.

<sup>103)</sup> Tranér, lk. 7, tsitaat 2. Kroonik Bodecker mainib (lk. 3) Volmari vallutamise päevana 3. veebruarit ja Vönnu omana 2. veebruarit. See järjekord ei või olla tõenäoline. Igatahes oli Karl ise veel 3. veebr. Volmaris, kust on sel päeval dateeritud tema kiri Marienburi aadlile (vt. Mittheilungen XVII, lk. 493), Vönnu võis alles selle järgi kapituleeruda, nagu sellele osutab ka Gyllenhjelmi relatsioon.

<sup>104)</sup> Gyllenhjelm, lk. 336; Fabricius, lk. 491; Tranéri järgi (lk. 7) oli Ronneburi võitjaks admiral Joachim Scheel. Ronneburi kuulus tugevamate Liivimaa losside hulka (Vt. Stanislaus Herbst, Kampanja letnia 1601, — Przegląd Historyczno-Wojskowy, IV, 2, lk. 228).



vastupanule, olgugi et loss olnud võrdlemisi heas kaitseseisundis, ümbritsetud kõrgest müürist, vallist ja kraavist. Talve tõttu aga oli kraav kinni külmunud, vallid polnud küllalt kõrged ja paksud ja olid ilma rinnatiseta. Ootamata rootslaste saabumist lahkus Dembinsky Pebalgist päev varem<sup>105</sup>). Sügava lume tõttu ei jõudnud ta kaugele. Gyllenhjelm saatis Horni nõusolekul 200 ratsaväelast ühes mõne hea Liivimaa ratsaväelasega teda taga ajama. Need võtsidki Dembinsky veel samal öösel kinni, tuues tema tagasi. Vallutati ka Pebalg<sup>106</sup>). Fabricius süüdistab Dembinsky vangilangemises liivimaalasi ja nimelt Georg Nötkeni<sup>107</sup>). Vahva ja kogenud Dembinsky vangilangemine oli poolakatele mõnevõrra valusaks löögiks. Dembinsky oli pikaajalise sõjategevuse ajal osutanud võrdlemisi suuri ja tunnustamisväärseid teeneid.

Vangistatud Dembinsky saadeti ühes Horniga hertsogi juurde Võndu, Gyllenhjelm ise ja Peter Stolpe jäid Pebalgi kuni uute käskude saamiseni. Peale Horni saabumist Võndu teinud hertsog Karl ühes Horniga korralduse, et vägi puhkaks oma laagrites 14 päeva jooksul, kuni hertsog saabub Tartust, kuhu ta oli läinud, et kokku saada abikaasaga, kes sinna tulnud Paidest<sup>108</sup>). Poolakad olid Liivimaalt lahkunud, Farensbach ise oli Riiga läinud<sup>109</sup>). 18. veebr. 1601 teatas Võnnust Niclas Ficke Karlile, et Sunzel, Kremon ja Rodenpois olevat vabatahtlikult alistunud hertsogile. Ta lootvat ka, et Heinrich Lieven juba Siguldagi on vallutanud. Kui langeb ka Toreida, siis olevat edaspidiseks takistuseks veel ainult Riia<sup>110</sup>).

<sup>105</sup>) Gyllenhjelm, lk. 336.

<sup>106</sup>) Gyllenhjelm, lk. 336 Nyenstädti järgi (lk. 107) lahkunud Dembinsky Pebalgist 70–80 ratsaväelasega.

<sup>107</sup>) Fabricius, lk. 491. Nimelt olevat Dembinsky, kuuldes rootslaste lähenemisest, saatnud luurele Georg Nötkeni. Nötken, kes Karksi valutamisel oli rootslaste poolt vabaks lastud sihiga Dembinsky sõbrana teda ära anda, olevat piiranud nüüd lossis Dembinsky ümber, ilma et viimane seda aimanud oleks. Dembinsky pole enam põgenema pääsenud. Nähtavasti on õigem versioon, et Dembinsky siiski juba ise Pebalgist lahkus. Võimalik, et meil on siin tegu sama Georg Nötkeniga, kellele kuulus mõisaid Serbeni kihelkonnas (vt. Stryck, II, lk. 323). Igatahes tulid siin Georg Nötkeni mõisad tagastamisele (vt. Index, SB Riga 1894, lk. 96).

<sup>108</sup>) Gyllenhjelm, lk. 336–337.

<sup>109</sup>) Hiärn, lk. 384.

<sup>110</sup>) Niclas Ficke kiri hertsog Karlile Võnnust 18. II 1601, — Biennemann, Mittheilungen XVII, lk. 498. Karl kinnitaski Erla lossi piirkonna aadlile privileegid Tartus 19. II 1601. Mittheilungen XVII, lk. 498–499). Nyenstädt mainib (lk. 107), et igasuguse vastupanuta olevat võetud Smilten, Erla, Kreutzburi, Ronneburi, Jürgensburi, Nitau, Lemburi, Rodenpoiss ja Sunzel. Samuti vastupanuta olevat alistunud Kremon ja Sigulda, kuna aga Toreida olevat võetud tormijooksuga, enamik garnisonist olevat surmatud. Ka olevat Neuhaus pannud vastu, kuid peale tulistamist kapiteleerunud.



Lossid maa keskosas olid nähtavasti varem alistunud. Juba 8. jaan., enne kui Karli retk Volmari ja Võnnu vastu oli alganud, teatas Bertram Tepell Karlile Wohlfahrtist, et aadel Ronneburis ja Smiltenis olevat valmis Karli poole üle minema, sest et poolakad neid väga koormavat<sup>111)</sup>. Nagu nägime, võeti Ronneburi peale Võnnu langemist ja umbes samal ajal läks ehk rootslaste kätte ka Smilten.

Nüüd oli siis Karlile alistunud ka Lõuna- ja Edela-Liivimaa peale Riia ja Kokenhuseni. Ka siin oli aadel, vähemalt selle enamik, vabatahtlikult Karli poole üle läinud. Lõuna-Liivimaa keskosades, Smilteni ja Rodenpoisi piirkonnas oodati juba aasta vahetusel igatsusega Rootsi vägede ilmumist. On põhjust arvata, et ka mujal Liivimaa lõuna- ja edela-osades valitses üldiselt samasugune meeleolu: meeleldi oli näit. valmis üle minema Raupa, Sunzeli, Kremoni ja Rodenpoisi ala aadel. Gyllennhjelm peatub eraldi just Erla valdaja Detlev Tiesenhauseni Rootsi poole ületulekul. Tema andmetel läinud Pebalgist Horni ja Gyllenhjelmi nõusolekul Erlasse Adam Schrapffer, et saada vana ja õpetatud meest Karli poole. Sel Tiesenhausenil olevat nagu Schrapfferilgi olnud suur mõju ümbruskonna aadlile. Säärasel viisil olevat üle tulnud ka Johann Tiesenhausen, mees, kes olnud tuntud hea kõneanni ja ladina keele tundmisega. Need mõlemad, Detlev kui ka Johann Tiesenhausen, mõjunud selleks kaasa, et aadel Riia ja Kokenhuseni vahel enamikult üle läinud Karli poole, kusjuures need aadlimehed, kellel olnud losse, võtnud vastu Rootsi garnisonid<sup>112)</sup>.

Gyllenhjelmi andmed jätavad mulje, nagu oleks Detlev ja Johann Tiesenhausen astunud lõpliku sammu alles Schrapfferi mõjul. Vististi ei saa aga siiski Tiesenhausenite teguviisi praegusel kõrral seletada ainult Schrapfferi mõjuga. On tõenäoline, et vähemalt Johann Tiesenhausen juba varem kaldus Karli poole. Arvatavasti viivitas ta lõpliku sammu astumisega seni kuni maa-ala, kus asetsesid tema mõisad, polnud rootslaste poolt veel okupeeritud ja seni kui läheduses olevatest lossidest, mis veel poolakate käes, oleks võidud välja saata karistussalkasid tema mõisade rüüstamiseks. Mõne Koivajõeest põhjapool asetseva mõisa saatus eelmisel aastal võis temale olla hoiatuseks. Teissugusem oli olnud Liivimaa idaosa aadli seisukoha võtmine just seetõttu, et seal puudusid läheduses Poola väli- ja tugevamad garnisoniväed lossides. Nähtavasti just seega on seletatav see asjaolu, et siin Fabian Tiesenhausen juba peale Tartu vallutamist Rootsi vägede poolt võis vabalt ja takistamatult esineda Karli poolehoidjana ja agendina Ida-Liivimaa ja Latgallia losside okupeerimisel.

<sup>111)</sup> Bertram Tepell hertsog Karlile Wohlfahrtist 8. I 1601, — Mittheilungen XVII, lk. 481.

<sup>112)</sup> Gyllennhjelm, lk. 337.



## VII.

Eelpool esitatust nägime, et Karli kiirete kordaminekute põhjuseks oli osalt tugevamate Poola välivägede puudumine ja Liivimaa aadli üldine poolehoid Rootsile. Poola väikese arvuline välivägi oli sunnitud tõmbuma Karli vägede ilmumisel Liivimaal Koivajõe liinile, peatudes ajutiselt osaliselt Volmari-Võnnu kindluste piirkonnas, taganedes lõppeks Riiale lähemale. Kuid üsna tugevasti aitas kaasa Karli kordaminekutele Liivimaa aadli Karli poole kaldumine ja üleminek.

Seisukohta Karli suhtes tuli võtta peale Pärnu vallutamist Salatsest lõunapool asetsevate kihelkondade aadlil. Siin oli olnud üldine poolehoid Karlile ilmne, mis muidugi ei võinud jääda kahe silma vahele Poola siinsetele võimukandjatele, kelledest esirinnas tuleks mainida Võnnu piiskopp Schenkingi ja Poola vägede ülemjuhatajat Liivimaal Farensbachi. Püüti mõjustada Võndu maapäevaks kokkukutsutud aadlit, et ta ei läheks Karli poole üle ja täidaks oma kohust ratsateenistuse näol. Ei puudunud ähvardusedki ja vahetevahel karistusekspeditsioonidki. See ei võinud aga mõjustada üha kasvavat poolehoidu Karlile. Poolakaid pidi see muidugi täitma kibedustundega. Tekkisid kahtlustamised, vihavaen ja kättemaksuiha<sup>113)</sup>. Suuresti mõjus kaasa muidugi näit. säärane ilmne poolehoid Karlile, nagu see esines Ronneburi kaitsmisel 1601. a., kus lossis viibivad aadlimehed kiskusid lossipealikult võtmed, andes need rootslastele üle. Nii läheb Karli kätte ilma vaevata võrdlemisi tugev loss, mis, nagu näha 1601. a. hilisematest sõjasündmustest, suudab edukalt pikema aja jooksul poolakatele vastu panna. Ka pidi kahtlemata enesele pöörama tähelepanu Tartu kiire kapituleerumine peale ainult paaripäevast piiramist. Ometi pidi Poola sõjavägi hiljem Tartut tagasi võttes pikema aja jooksul seda piirama. See kasvatas tugevasti pahameelt ja õhutas kättemaksukirgesid, mis nii kui nii juba varem olid olemas. Poolakate ja sakslaste vastuolu näib arenanud olnud ka poolakate vägivaldsus, eriti üksikute isikute poolt. Eriti erutavalt sakslastesse ehk koguni ka muisse maaelanikesse võis mõjuda üksikute Poola väeosade ja ohvitseride vägivaldne käitumine. Et siin lubatust üle astuti, on näha tolleaegsest allikmaterjalist. Kujukaid näiteid toob sellest säärane poola- ja katoликumeelne ja saksavaenuline allikas, nagu Fabriciuse kroonika. Fabriciuse andmed on seda usaldustäratavamad, et ta oli nähtavasti lähemalt tuttav poolakate vägivallaaktidega Lõuna-Liivimaal. Fabriciuse järgi mõtelnud poolakad välja uusi piinamisviise, et välja

<sup>113)</sup> Sõjaõnne muutudes Poola kasuks näib kõigepealt kannatanud olevat just Lemsalu piirkonna aadel. Juba 1. XII 1601. a. doneeris Poola kuningas Sigismund III Lemsalu piirkonnast rootslaste poole üleläänud aadlimeeste mõisad ja säärase Lemsalu kodanikkude majad ja maatükid Jürgen Farensbachile pärusvalduseks (K. H. v. Busse, Königlich polnische Verleihung eingezogener Güter vom J. 1601, — Mittheilungen VI, lk. 311—315).



pressida talupoegadelt raha ja vara, keetes neid keevavee padades, talitades nendega seejuures nagu tapetavate sigadega, keda puhastatakse harjastest jne. Kui talupojad piinamise abil täiesti paljaks röövitud, on neid lõppeks veel surmatud. Nähtavasti on Fabriciusel õigus, kui ta mainib neis hirmutegudes süüdlastena esijoones just kasakaid ja tatarlasi. Fabricius leiab täiesti põhjendatult, et need hirmuteod ärritanud vihale aadli ja talupojad. Polevat siis imestada, et need, kes juba algusest peale kaldunud üleminekuks vastaspoolele, nüüd Karli poole üle läinud. Karl olevat hoopis teisiti käitunud Liivimaa talupoegadega, et neid võita enda poole. Ta keelanud oma väge- dele talupoegadelt toiduainete väljapressimise ja nende töödessa vahelesegamise. Keelust üleastujaid karistatud väga rängasti. Ka olevat Poola sõdurid sageli tunginud aadlimeeste mõisadesse, häbis- tades nende naisi ja tütreid, mis mõjutanud aadlimeeste ülemineku Karli poole <sup>114</sup>).

Analoogilisi andmeid Poola vägede vägivallategudest leiame üsna ohttrasti ka teistest kaasaegsetest allikatest, kust neid ilmselt on kasu- tanud hilisemate allikate koostajad <sup>115</sup>).

Nagu võib arvata, koostus Liivimaal Poola väli- kui ka garnisoni- vägi võrdlemisi heterogeensetest elementidest tolleaegsetelt laiadelt Poola riigi aladelt, muuseas Ukraina kasakatest, tatarlastest, kes siia kaasa tõid barbaarseid, Ida-Euroopas tarvitusel olevaid võitlus- viise, mis esijoones olid välja arenenud Lõuna-Venemaal, kus sajan- deid kestevastastikune alade rüüstamine ja elanikkonnaga vägi- valdne ümberkäimine oli oluliselt seotud tatarlaste sõdimisviisiga, kes sel teel püüdsid terroriseerida vastaste ala. Toore talituse tõttu jul- musid muidugi ka sõdivad pooled. Tatarlastega võideldes olid oman- danud nende võitlusviisid ka kasakad.

Kasakate ja tatarlaste julmus tõukas aga ikka enam ja enam Liivimaa aadlit ja lõppeks ka talupoegkonda Poolast ära, kasvatades igatsust teise võimu järgi. Karl, kes Liivimaa vallutamisel kasutas ära poolavaenulist meeleolu, pidi selle meeleolu säilitamiseks valvama selle järgi, et tema väeosad ei lubaks sääraseid vägivaldsusi. Nii oli see just otsekohe tema huvides, et nõuda Rootsi vägedelt elanik- konnaga ümberkäimises ettevaatlikkust, et seega rajada pinda Rootsi

<sup>114</sup>) Fabricius, lk. 490. Ka teab sama autor (lk. 489), et Vönnu piiskopp Otto Schenking, keda Karl tahtnud vangistada, olnud sunnitud end peitma, kusjuures tal tulnud enam kannatada oma sõdurite kui vaenlaste poolt, esimesed röövitud temalt üle Koivajõe põgenemisel kaelaketi ristiga ja veel muid asju.

<sup>115</sup>) Kaasaegsetest allikatest esijoones võiks mainida balti uurija Bergen- grüni poolt avaldatud relatsiooni (Eine livländische Relation über die Ereignisse in Livland aus der Zeit 1599—1602, — Mittheilungen XVII, lk. 120—121), mis üldiselt saksameelne, kuid mille andmed Poola sõjavägede vägivaldsest talitamisest oluliselt kooskõlas Fabriciuse omadega.



võimule Liivimaal, mis esialgu andis nii töotavaid tagajärgi. Kuid pea algas Poola vastulöökk. Liivimaa rindele toodi suuremad väliväed ja sõjaõnn pöördus Karlist juba sama aasta suvel, veel enam aga sügisel. Asjaolud kujunesid lõplikult Rootsi kasuks alles Gustav II Adolfi ajal. Liivimaa aadli Rootsi poole üleminekul ei puudunud ka saatuslikke tagajärgi. Kui Poola väed veel sama aasta sügisel võidukalt Lõuna-Liivimaal edasi tungisid, oli Karli poole üleläänud aadel sunnitud osalt siirduma Venesse, osalt aga hiljem peavarju otsima Soomest ja Rootsist. Kõigepealt näib kannatanud olevat Võnnu piirkonna aadel, kuid ka teistes piirkondades võõrandati mõisaid <sup>116</sup>). Kui Rootsi-Poola vahelduv sõjaõnn hiljem Gustav II Adolfi ajal kaldus Rootsile, kaotasid oma mõisad jälle Poolale truuks jäänud või Poola poole uuesti üleläänud Karli pooldajad. Sel perioodil kaotasid paljud Liivimaa aadlimehed oma mõisad. Eriti kannatasid mõned tähtsad aadlisuguvõsad, nagu Tiesenhausenid, kes seega ka lõplikult kaotasid oma mõjuvõimu, mis neil olnud ordu ja üsna ohtral määral veel Poola ajal. Seega kadus lõplikult üksikute tähtsamate aadlimeeste perekondade osa Liivimaa ajaloos ja hiljem kerkisid päevakorrale uued nimed. Järelikult on sel perioodil Liivimaa aadli ajaloos eriti suur ja mõõduandev tähtsus, ja väärib juba sellelt seisukohalt see ajajärk erilist tähelepanu.

H. Sepp.

<sup>116</sup>) Schicksale livländischer Auswanderer im Jahre 1601, — Mittheilungen IV, lk. 57—87; K. H. v. Busse, Königlich polnische Verleihung eingezogener Güter vom J. 1601, — Mittheilungen VI, lk. 311—315; Dr. Friedrich Bienemann jun., Ein polnischer Index der schwedischen Anhänger in Livland vom Beginn des XVII Jahrhunderts, — SB. Riga 1894, lk. 86—103. Peale selle leidub andmeid veel mõnedes teistes allikates.











A

8581